

CARL SAGAN'A GÖRE DİN-BİLİM İLİŞKİSİ

Rıdvan KÖSE

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mahmut AVCI

UŞAK

Eylül, 2019

CARL SAGAN'A GÖRE DİN-BİLİM İLİŞKİSİ

Rıdvan KÖSE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

(Din Felsefesi)

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mahmut AVCI

UŞAK

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Eylül, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	v
ÖZGEÇMİŞ.....	vi
KISALTMALAR DİZİNİ.....	vii
GİRİŞ.....	1
DİN VE BİLİMİN TARİFİ, AMACI VE SINIRLARI.....	2
I. BÖLÜM.....	10
1.1. DİN- BİLİM İLİŞKİSİNİN TARİHSEL SÜRECİ.....	10
1.2. DİN-BİLİM İLİŞKİSİNE TEMEL YAKLAŞIMLAR.....	28
1.2.1. Çatışmacı Yaklaşım.....	29
1.2.2. Bağımsızlık Yaklaşımı.....	39
1.2.3. Uzlaşmacı Yaklaşım.....	46
1.2.4. Bilginin İslamileştirilmesi.....	49
II. BÖLÜM.....	52
2.1. CARL SAGAN'DA DİN-BİLİM İLİŞKİSİ.....	52
2.1.1. Carl Sagan'ın Hayatı ve Eserleri.....	52
2.1.2. Carl Sagan'ın Tanrı ve Din Anlayışı.....	55
2.1.3. Carl Sagan'a Göre Din-Bilim İlişkisi.....	69
SONUÇ.....	98
KAYNAKÇA.....	101

ÖZET

CARL SAGAN'A GÖRE DİN-BİLİM İLİŞKİSİ

Rıdvan KÖSE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eylül 2019

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mahmut AVCI

Din ile bilim arasındaki ilişki Galileo'nun meşhur mektubundan bugünün öncü düşünürlerine kadar uzanmaktadır. Din ile bilim ilişkisinin seyrini bilimsel gelişmeler oldukça etkilemiştir. Bunun yanında Ian Barbour'un da ifade ettiği gibi din ile bilim arasındaki ilişkiyi en çok etkileyen bilimsel materyalizm ve dini literalizmdir.

Din ve bilim ilişkisi temelde dört yaklaşımdan oluşmaktadır. Bunlar çatışmacı yaklaşım, bağımsızlık yaklaşımı, uzlaşmacı yaklaşım ve dinselleştirilmedir. Günümüzde bu yaklaşımların bir tanesini tercih edip diğerlerinin görmezden gelinmesi şeklindeki indirgemeci yaklaşımın benimsenmesini uygun görmemekteyiz.

Popüler bilim adamlarından biri olan Carl Sagan, dinsel anlatıların önemine saygı duyan bir bilim adamıdır. Kutsal metinler hakkındaki ansiklopedik bilgisiyle, tartışmalarda çoğunlukla muhatabını şaşırtan bir bilgidir. Onun amacı halkın bilimsel girişimlerin farkında olmasını sağlamak ve kuşkucu yaklaşımı kullanmanın, kanıt aramanın önemini tüm insanlara duyurmaya çalışmaktır.

Sagan, dini konularda sadece bilimsel yöntemi kullanmayarak kendi felsefi yorumlarını da dile getirmektedir. Kanıtların sorgulamadan bir dini inanca sahip olunmasını eleştirmektedir. Sagan, eserlerinde ısrarla kuşkucu yaklaşımın önemine dikkat çekerek Tanrı'nın varlığı gibi konularda bu yöntemi tercih etmiştir. Sagan, birçok kitabında din-bilim ilişkisine değinmiştir. Sagan, din ile bilimi tek başına yetinemeyecek alanlar olarak görerek, aralarında çatışmadan ziyade uzlaşma olması gerektiğini savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Carl Sagan, Din-Bilim İlişkisi, Bilim Felsefesi

ABSTRACT

THE RELATION OF RELIGION AND SCIENCE ACCORDING TO CARL SAGAN

Rıdvan KÖSE

Department of Philosophy and Religious Sciences

Social Sciences Institutes Uşak University, September 2019

Advisor: Dr. Mahmut AVCI

The relationship between religion and science extends from Galileo's famous letter to today's leading thinkers. The course of the relationship between religion and science has been influenced by scientific developments. In addition, as Ian Barbour puts it, scientific materialism and religious literalism are the most influential on the relationship between religion and science.

The relationship between religion and science basically consists of four approaches. These are the confrontational approach, the independence approach, the conciliatory approach and religiousization. Nowadays, we do not consider it appropriate to adopt a reductionist approach such as preferring one of these approaches and ignoring the others.

One of the popular scientists, Carl Sagan is a scientist who respects the importance of religious narratives. With his encyclopedic knowledge of the sacred texts, he is often a scholar in the discussions. Its aim is to ensure that the public is aware of scientific initiatives and to publicize the importance of using a skeptical approach and seeking evidence.

Sagan also expresses his own philosophical interpretations on religious matters, not just using the scientific method. He criticizes the evidence for having a religious belief without question. Sagan, in his works, insisted on the importance of a skeptical approach and preferred this method in matters such as the existence of God. Sagan has mentioned the relationship between religion and science in many of his books. Sagan argues that there should be reconciliation rather than conflict, considering religion and science as areas that cannot be satisfied alone.

Keywords: Carl Sagan, Religion-Science Relationship, Philosophy of Science

UŞAK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim / Ana Sanat Dalı Yüksek Lisans Programı 164046001 No'lu öğrencisi Rıdvan KÖSE 'in " CARL SAGAN'A GÖRE DİN-BİLİM İLİŞKİSİ" adlı tezi 16/09/2019 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, Yüksek Lisans Tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Jüri	Adı Soyadı	İmza
Danışman	: Dr. Öğr. Üyesi Mahmut AVCI	
Üye	: Prof. Dr. Habil ŞENTÜRK	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi M. Fatih KALIN	

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Bilim ve din arasındaki çatışma, Galileo'nun ünlü mektuplarından günümüzün önde gelen düşünürlerine kadar uzanır. Uzun zamandır din ve bilim ilişkisi hakkında bazı düşünürler indirgemeci yaklaşımı tercih ederek, bu iki alanın ya çatıştığını ya da tamamen bağımsız olduğunu iddia etmişlerdir. Modern psikoloji bize insanın bir bütün olduğunu göstermektedir.

Biz bu konuda sosyal medyada ortalama yarım milyon kişi tarafından görüntülenen din-bilim ilişkisi hakkında TEDX Konferansındaki konuşmasıyla Üsküdar Üniversitesinde Öğretim Görevlisi olan Sinan Canan'a katılmaktayız. Canan, konferansta din ile bilim ilişkisini şöyle ele almıştır: “Bilim ve dinin arasında bir çizgi çekmemiz gerektiği söylenmektedir. Bilim ile din birçok araştırmacının da vurguladığı gibi ayrı alanlardır. Fakat bilim ve din aynı gerçekliğin farklı ifadelerle açıklanma biçimidir. Birbirine düşman ya da rakip değildirler. Müthiş tamamlayıcılıkları vardır, eğer ikisinin de diline yeterince hâkimseniz. Din ile bilimin çatıştığını düşünenler ya bilimi bilmezler ya da dini bilmezler, büyük ihtimal ile her ikisini bilmezler.”

Pulitzer ödülünü alan popüler bilim adamı Carl Sagan da bilgeliği ile şüphecilik, açık sözlülük ve kanıtların önemi arasındaki yaşamsal dengeyi bize ısrarla hatırlatarak, din ile bilimin ilişkisini incelemektedir.

Tez çalışması sırasında ufuk açıcı yaklaşımı, yönlendirmeleri ve anlayışı için saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Mahmut AVCI'ya, kişisel kütüphanesini kullanmama izin veren saygıdeğer hocam Prof. Dr. Habil ŞENTÜRK'e ve yüksek lisans tez savunmama iki defa teşekkür ederek çalışmamın şekillenmesine büyük yardımları dokunan Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih KALIN'a teşekkürlerimi arz ederim.

Tez çalışmam sırasında bana maddi ve manevi destek veren aileme, ayrıca minnettar ve müteşekkirim.

Rıdvan KÖSE
UŞAK,2019

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Rıdvan KÖSE
Doğum Yeri ve Tarihi : Bursa, 1989
Lisans Öğrenimi : Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans Öğrenimi : Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe
ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce
Çalıştığı Kurumlar : MEB
İletişim
e-posta adresi : ridvanbe@hotmail.com

KISALTMALAR DİZİNİ

b.k.	: bakınız
T.D.V	: Türkiye Diyanet Vakfı
Ü.	: Üniversite
Ön. ver.	: Önce Verilmiş
s.	: sayfa
v.b.	: ve bunun gibi
v.d	: ve diğerleri

GİRİŞ

Din-bilim ilişkisi sorunu uzun yıllar boyunca günümüze kadar hiç dinmemiş tartışmaların yaşandığı bir sorun olmuştur. Konuya yaklaşımlar daha çok bilim merkezci olmuş ve din ve bilimin ilgilendikleri konular, araştırma yöntemleri ve nihai amaçları üzerinde yapılan araştırmalar eksik ele alınmıştır. Bu yüzden günümüzde hala din-bilim ilişkisi hakkında yapılan çalışmalar indirgemeci yaklaşımlardan ibarettir. Konuya geniş bir perspektiften bakılarak iki alanın şekillenmesine etki eden birtakım paradigmalardan da geniş bir incelemeye tabi tutulması gerekmektedir. Batı kültüründe bu konu hakkındaki çalışmalar oldukça fazla olup günümüzde de hala devam etmektedir. Ülkemizde ise bu konuda yapılan araştırmalar çok fazla değildir. Biz, bu konu hakkındaki çalışmaların daha çok din felsefecilerini ilgilendirdiği kanaatindeyiz. Bu yüzden çalışmamızın ileride yapılacak çalışmalara da önemli bir ışık tutacağı kanaatindeyiz.

Din ve bilimin ayrı alanlardan ibaret olduğu ya da aralarında tamamen bir çatışmanın var olduğu şeklinde indirgemeci bir yaklaşımı kabul etmek çok zordur. Din-bilim ilişkisi hakkında yapılan ve yapılacak çalışmalar sadece bilim adamları ya da din adamlarının düşüncelerini etkilemekle kalmayıp, geniş kitlelerin de düşüncelerini etkilemektedir. Çünkü insan biyopisşik bir varlıktır ve her iki alan da insanın hayatına anlam verme sürecinin ayrılmaz şubeleridir. Bilim; seküler dünyanın etkisi, kapsam ve sınırlarının çizilmesiyle ayrıcalıklı bir konum kazanmış, özellikle Batının din anlayışı bilimin ilerlemesine engel olmuş, bu yüzden aralarındaki ilişki yanlış anlaşılmalara kapı açmıştır. Günümüzde din-bilim ilişkisi hakkında bazı düşünürler tarafından yapılan yorumlar hakkaniyetten uzak bir şekilde çarpıtılmış ya da farklı amaçlara alet edilmiştir.

Günümüzde bilimle ilgilenen araştırmacıların çoğu evrenin tüm sırlarını çözmeye bilimsel yöntemi otorite kabul ederek farklı düşünce ve bilgi türlerine değer vermemektedir. Bununla birlikte bilimsel gelişmeye engel olacak endişesiyle bilimi ve dini birbirinden tamamen ayırmak için büyük çabalar sarf edilerek, bilgi edinmede bilimsel yöneme sarsılmaz bir güven duyulmaktadır. Bilimin yöntemleri ve sınırları belirlenirken, bu yöntemleri kullanmayan ve sınırlarında yer almayan bilgi türlerine değer verilmemektedir.

21.yüzyılın popüler bilim adamlarından olan ve milyonlarca kişi tarafından izlenen “Cosmos” belgeselinin yazarı Carl Sagan, bilimin popülerleşmesini sağlamak ve bilimi her türlü inançlardan korumak adına bilimsel materyalist anlayışın temelinde kötü niyetle olmasa da din ile bilimin çatıştığını iddia etmiştir. Bilimin bütün sorunlarımıza çözüm olacağını ve bilimin dışındaki hiçbir bilgiye itimat edilmemesi gerektiğini savunmuştur. Biz bu çalışmamızın giriş bölümünde din ve bilimin tanımlarına, kapsamlarına ve sınırlarına geniş bir şekilde yer verirken daha çok bilimsel yöntemin eleştirileri üzerinde duracağız. Birinci bölümde ise din ile bilimin tarihsel süreçteki gelişimini ve temel yaklaşımları din-bilim ilişkisinin günümüzde geldiği noktayı daha iyi anlama adına geniş bir şekilde ele alacağız. İkinci bölümde ise hayatı boyunca bilimle ilgilenerek geniş kitlelere bilimsel merakı aşılama çabasına çalışan ve birçok bilimsel sentezleri olan Carl Sagan’ın Tanrı ve din anlayışı, din-bilim ilişkisine yaklaşımını ortaya koymaya çalışırken, kullandığı yöntemlerin ve doktrinlerinin inceleme ve eleştirmesini yapacağız. Bir yandan özellikle Batı kültüründe etkili olan bilimsel yöntemin evrenin anlaşılmasında yeterli olup olmadığını incelemeye çalışacağız. Aynı zamanda dini literalizmin¹ ve bilimsel materyalizmin² din-bilim ilişkisinin anlaşılmasına verdiği zararları da örnekler üzerinde araştırırken, bilimin kullandığı yöntemlerin çeşitli ideolojilerden bağımsız olup olmadığını sorgulayarak özellikle bilimin içine gizlenmiş natüralizmin ve bilimsel materyalist anlayışın sorunlarını da ortaya çıkarmaya çalışacağız.

DİN VE BİLİMİN TARİFİ, AMACI VE SINIRLARI

Din-bilim ilişkisinin tarihsel süreçte gelişim ve değişim basamaklarının, konu, yöntem ve amaçlarının, yaklaşım ve problemlerinin incelenip açıklanması noktasında en önemli başlangıçlardan birisi din ve bilimin tanımlarının doğru yapılmasıdır. Hangi çalışmanın başında olursa olsun, çalışmanın tümünü etkileyecek bir doğru tanım seçiminin en önemli temel ilkesi o tanımın çalışmanın amaç, yöntem ve konusunu kapsayıcı şekilde olmasıdır. Böyle bir tanımlamayı yapmadan önce tespit edilen bazı güçlükleri de açıklamak önemlidir.

¹ Dini literalizm: Kutsal metinlerdeki anlatımları, hiçbir yoruma imkân tanımadan harfiyen kabul etmektir.

² Bilimsel materyalizmin biri güvenilir bilgi edinme yolu yalnızca bilimsel metottur, diğeri evrende tek gerçek madde veya madde ve enerjidir şeklinde ifade edilen iki temel iddiası vardır.

Bilim, durağan bir etkinlik değildir. Sürekli gelişir ve bu gelişme artarak devam eder. İnceleme konusu ve yöntemi yönünden kapsamı ve sınırları belli bir etkinlik olmayıp sınırları çok net olmayan belirsiz ve karmaşık bir oluşumdur. Bu yüzden bilimin herkes tarafından kabul edilen bir tanımını yapmak zordur. Ancak yaygın bir görüşe göre bilimin yöntemli bilgiler bütünü ya da gerçeği arama etkinliği olduğu söylenebilir.³ Fakat Cemal Yıldırım'a göre bu tanımların çerçevesi ya çok geniş ya çok dardır. Bu tanımlar bilim dışında birçok yapı hakkında kullanılacak tanımlardır. Bu yüzden Yıldırım, bilimi “Denetimli gözlem ve gözlem sonuçlarına dayalı mantıksal düşünme yolundan giderek olguları açıklama gücü taşıyan hipotezler bulma ve bunları doğrulama yöntemidir.” şeklinde tanımlamanın, onun yöntem ve konusunu daha iyi vurgulayacağını söylemiştir. Bu tanımın Bertrant Russell'in tanımına da çok yakın olduğu düşünülebilir. O bilimi şöyle tanımlamaktadır: “Bilim, gözlem yoluyla, gözleme dayanan düşünce yoluyla, evrendeki tek tek olguları, bu olguları birbirine bağlayan yasaları bulmaya, böylece gelecekteki olayların da önceden bilinmelerini sağlamaya çalışmaktır.”⁴ Her iki tanımda da birçok bilim tanımına benzer bir şekilde “olguları bulma ya da aralarındaki ilişkileri anlama” ve “gözlem yolunu kullanma” şeklinde ortak noktaları olduğu görülmektedir. Martin Heidegger de bilimi reel olanın teorisi olarak tanımlayarak bilimin olgular üzerindeki araştırma faaliyetini öne çıkarmıştır.⁵ Son olarak Albert Einstein'in tanımını vermekte fayda vardır. Ona göre bilim, “Her türlü düzenden yoksun, duyu verileri ile mantıksal olarak düzenli düşünme arasında uygunluk sağlama çabasıdır.”⁶ Cemal Yıldırım'a göre Einstein'ın tanımı Russell'in tanımına göre daha akılcı bakış açısına sahiptir.⁷

Bilimin tanımlanması hususunda otonomluğuna ve rasyonelliğine karşı birtakım düşünceler de vardır. Bilimin toplumsal ideoloji ve değer yargılarından bağımsız olmadığı ve toplumsal paradigmalardan bilimsel bakış açılarını etkilediği gibi bilimin tanımlanmasını da etkilediği düşünülebilir.⁸ Fizikçi ve bilim felsefecisi olan Thomas Khun, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* kitabında teorik değişimleri toplumsal ve psikolojik etmenlerle açıklayarak bilimsel bilginin oluşmasında

³ Cemal Yıldırım, *Bilim Felsefesi*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2012), s. 21

⁴ Bertrant Russell, *Din ile Bilim*, Çeviren: Akşit Göktürk (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları), 2016, s. 11.

⁵ Martin Heidegger, *Bilim Üzerine İki Ders*, Çeviren: Hakkı Ünler, (İstanbul, 1995), s. 14-15.

⁶ Albert Einstein, *The Fundamentals of Theoretical Physics*, Science, 91, 1940.

⁷ Yıldırım, *Ön. Ver.*, s. 24

⁸ Şafak Ural, *Bilim Tarihi*, (Dokuzuncu Baskı, İstanbul: Çantay Kitabevi), 2016, s.17.

rasyonel düşüncenin rolüne yapılan vurguyu kaldırmak istemiştir. Khun, bilimsel teorilerin toplumsal alandan ayrı olmadığını savunarak bilim tarihindeki çalışmalara farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Khun, bu düşünceleriyle bilim-din ilişkisi konusunda temel yaklaşımlara etki etmiştir.⁹

Dinin tarifi konusunda da tam bir uzlaşmaya varılamadığı görülmektedir. Bu tariflerin hepsi dinin içinde ortaya çıktığı devir ve muhitin genel karakterini yansıtmakta olup, o devirlere hakim olan eğilimleri göstermesi açısından önem arz etmektedir.¹⁰

Bir tek dinin tarifini yapmak kolaydır. Bunu yaparken o dini oluşturan hususlara dikkat etmek yeterlidir. Örneğin, İslam bilginleri dini, “Allah’ın peygamberleri vasıtasıyla kullarına tebliğ ettiği akıl sahibi kimseleri hayır ve fazilete sevk eden itikadi, ameli ve ahlaki bir kanun-u umumidir.” şeklinde tarif etmektedirler.¹¹

Necip Taylan, din tanımları ile ilgili bazı düşünürlerin görüşlerini aktarmaktadır. İlk dinler tarihi araştırmacılarından Max Müller, dinin, ruhun büyük bir kuvveti ve sınırsız bir idrak kaynağı olduğuna değinmiştir. Michel Mayer de dinin, Allah’a karşı yapılması gereken vecibeler, insanlara ve kendimize karşı yapılması gereken öğütler ve inançlar bütünü olduğunu söylemiştir. Bunun gibi dinin daha birçok tarifi yapılmıştır fakat bu hususta din felsefesi açısından en önemli nokta birçok tarifi içerisinden bütün dinleri kapsayacak bir tarifinin kullanılması gerektiğidir. Bu tarifi ilk defa ve bütün dinleri kapsayacak şekilde yapan Rudolf Otto’dur. Otto’nun yapmış olduğu tarifi birçok dinler tarihi araştırmacıları kabul etmiştir. Otto’ya göre din: “Mukaddes olanın yaşanmasıdır.”¹² Bir dinin tanımlanmasında en önemli kavram “kutsal” kavramıdır. “Kutsal” kavramı Otto’ya göre dinlerdeki “Tanrı” kavramından daha önemlidir. Ona göre, “Tanrı” kavramı olmadan bir dinden bahsedilebilir fakat “kutsal” kavramı olmadan bir dinden bahsetmek mümkün değildir. Otto’ya göre “kutsal” kavramı tüm dinlerde bulunan ortak noktadır.¹³

⁹ Stephen P. Weldon, “Bilim ve Din Ayrımı”, *Batı Geleneğinde Bilim ve Din tarihi*, Gary B. Ferngren (Ed). (Birinci Baskı, İstanbul: Say Yayınları, 2016), s. 336-337

¹⁰ Necip Taylan, *İlim ve Din*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979), s, 100

¹¹ Ahmet, Akseki, *Dini Dersler*, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1971), s,11.

¹² Taylan, *Ön. Ver.*, s. 108

¹³ Mehmet Fatih Kalın, *Rudolf Otto’da Din, Kutsallık ve Mistik Tecrübe*, Doktora Tezi, (Erzurum: 2012), s. 5.

Bu din ve bilimin kısa tariflerinden sonra bilimin yöntem ve sınırları ile ilgili problemlerine kısaca değinmenin gerekli olduğunu düşünüyoruz. Özellikle bu bölümde din-bilim ilişkisinde temel yaklaşımları incelerken burada değineceklerimizin bir alt yapı olacağını düşünüyoruz. Son zamanlarda ortaya çıkan yaygın görüşe göre bir şeyin bilimsel olduğu sonucuna varmak bilimin yöntemi ile ilgidir. Mayer'e göre, "Bilimin hangi yöntemlerinin onu bilimsel yaptığı konusunda tam bir fikir birliğine varılamamıştır. Birden fazla bilimsel yöntem vardır ve bilim ile bilim olmayanı tek bir yöntem bilimsel ölçüt aracılığıyla birbirinden ayrı tutma girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmaktadır."¹⁴ Bu yüzden bir şeyin bilimsel olarak tanımlanabilmesi birden fazla yöntem başvurmaya gerektirmektedir. Bu yöntemlerin benimsenip kullanılması genellikle birçok bilimsel ve kültürel paradigmalara bağlıdır.

Bilimin yöntem ve sınırlarını belirleyen birtakım özellikler vardır. Bu özellikler bilim ile bilim olmayanın tespit edilmesine yardımcı olmaktadır. Yıldırım, bu belli başlı özellikleri şu şekilde ele almaktadır: Bilim olgusal olmalıdır. Bilimi diğer disiplinlerden farklı yapan budur. Bir hipotezin ya da teorinin sonuçları gözleme ve deneye dayanarak kanıtlanamazsa bunların doğru olduğu kabul etmek mümkün değildir. Bilim bu iki yöntem dayandıran verileri "bilimsel" olarak kabul etmemektedir. Bilimin bir diğer özelliği de mantıksal olmasıdır. Bilimin vardığı sonuçlar tutarlı yani çelişkiden uzak olmalıdır. Önermeler birbiri ile çelişmemelidir. Herhangi bir hipotez ya da teori doğrulanırken mantıksal düşünmeyi ve çıkarsama yapmayı gerektirir.¹⁵

Bilimin nesnel olması gerektiği diğer bir özelliğidir. Ancak bilimsel nesnellüğün mutlak bir manada yorumlanması yanlıştır. Bilim de diğer disiplinlerde olduğu gibi bir insan çabasıdır. Bu yüzden bir bilim insanının tam manasıyla bir şeyi inceleyip onun üzerinde bir hipotez oluştururken ya da oluşturulmuş bir hipotez üzerinde çalışırken bunu sahip olduğu duygu ve değer yargılarından bağımsız olarak yapması çok zordur. Görünen ya da algılanan nesne ya da düşüncelerin bire bir

¹⁴ Stephen C.Mayer, "Bilim ve Din Ayrımı", *Batı geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, Gary B. Ferngren (Ed). (Birinci Baskı, İstanbul: Say Yayınları, 2016), s. 44.

¹⁵ Yıldırım, Ön. ver., s. 25-26

fotoğrafını çekmesi mümkün değildir. Çünkü bilim insanının bütün algıları sahip olduğu varsayımlardan ve belirli bir kavramsal çerçeveden meydana gelmektedir.¹⁶

Bilimin bir diğer özelliği de eleştirici olmasıdır. Bilim akla uygun olan görüş ve teorileri incelerken eleştirici özelliğini uygulamaktadır. Bilim çalıştığı her alanda bu tutumunu korumak durumundadır. Bilimin bu özelliği kendini yenileme ve hatalarını ayıklama imkânı vermektedir. Bilim gözlem ve deneylere dayanarak sürekli bir gelişim halindedir. Bu süreçte bilim, kendi kendini eleştiren bir kontrol mekanizmasına sahiptir. Bilim bu kontrol mekanizmasını sürdürürken dogma niteliğindeki bilgilere yaşama şansı tanımamaktadır. Bilimin özelliklerinden bir diğeri de genelleyici olmasıdır. Bilim tek tek olgularla uğraşmaz. Bilim olgu türlerini araştırarak sınıflama yapmaktadır. Tek tek olgular ancak bir genellemenin doğrulanması noktasında bir kanıt vazifesi görüyorlarsa bilim için önemlidir. Bilim bütün olgularla ilgilenmez. Kanıt değeri taşıyan belirli hipotez ya da teorileri araştırır. Araştırma alanını kapsayan olgularla ilgilenir.¹⁷

Ian Barbour, “Bilim şeylerin nasıl hareket ettiğini ve nesnel olgularla nasıl ilişki kurduğunu araştırır; din ise değerler ve nihai anlam konuları ile uğraşır.” diyerek bilim ve dinin sınırlarını çizmektedir.¹⁸ Bilim, evrende gerçekleşen olayların belli bir süreçteki durumunu inceleyip olaylar arasındaki ilişkilerin gözle görülen ya da çeşitli yöntemlerle ölçülebilen ilişkilerini incelerken; din, bu olgusal durumların manasını ve değerini açıklayıp bu olup bitenlerin niçin bu şekilde olduğunu anlamamızı sağlamaya çalışmaktadır.¹⁹

Bilim nesnel gerçekliğe dayandığı için olgusaldır. Bu olgusallık bilimin ayrılmaz bir özelliğidir. Hangi bilimsel yöntem tercih edilirse edilsin, temeli olguları bir araya getirip açıklama ve betimleme ile başlar. Daha sonra bu olgular üzerindeki nedenler araştırılır, yasalar tespit edilir. Bunu, nedeni tespit edilmiş yasalar arasındaki ilişkiyi mantıksal yoldan açıklamak takip etmektedir. Bu yöntemin kullanılmasıyla olgusal ve mantıksal tutarlılığın oluştuğu ilişki bilimsel bilgiyi meydana getirmektedir. Burada birlik söz konusudur. Olgusal ve mantıksal ilişkiler

¹⁶ Aynı, s. 26

¹⁷ Aynı, s. 27.

¹⁸ Ian Barbour, *Bilim ve Din*, Çeviren: Nebi Mehdiyev, Mübariz Camal, (İkinci Basım, İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), s. 21.

¹⁹ Serdar Atalay, *Jhon Charlton Polkinghorne'da Din-Bilim İlişkisi*, Yüksek Lisans Tezi, (Ankara:2016), s.75.

bilimin ayrılmaz birliğini oluşturmaktadır. Bu birliğin bütün çelişkilerden uzak olması bilimi güvenilir kılmaktadır.²⁰

Cemal Yıldırım'a göre, bir çözümün doğru kabul edilebilmesi için bazı gerekli ölçütler vardır. Bu ölçütlere uyulduğu takdirde bir çözüm bilimsel kabul edilmektedir. Bu ölçütler:

- a) Çözümün mantıksal yönden kabul edilebilir olması, önceden belirlenen güvenilir yöntemlere ters düşmemesi.
- b) Çözümün denenebilir olması: Bir çözümün mantıksal yönden kabul edilebilir olması onun doğru olduğunu göstermez. Öyle bir çözüm doğru da olabilir yanlış da. Çözümün doğru olması, çözümü dile getiren önerme veya önermelerin güvenilir gözlem veya deney sonuçlarına uyması demektir. Ancak bu koşulların yerine getirilmesi her şeyden önce söz konusu önermelerin olgusal içeriğe sahip olması, başka bir deyişle olgusal olarak test edilebilir olmasını gerekli kılmaktadır.
- c) Çözümün güvenilir gözlem veya deney sonuçlarına göre doğrulanabilir biçimde ve içerikte olması gerektiği şeklinde sıralanabilir.²¹

Bu üç şartın yerine getirilmesi ile bir çözüm bilimsel kabul edilmektedir. Dini bilgi bu üç şarttan sadece birincisini yerine getirmektedir. Bu yüzden hiçbir zaman dini ve mistik bilgiler bilimsel kabul edilmemektedir. Dini bilginin de evren hakkında bilgi verme amacı vardır ama bu bilgiler olgusal açıdan ispatlanabilir olmadığı için bilimin dışında kalmaktadır. Kısacası bir şey olgusal açıdan doğrulanamıyorsa o şey bilimsel yöntemin kapsam ve sınırının dışında kalmaktadır. Neticede bilimsellik ölçütleriyle ilgili tartışmalar günümüzde de devam etmektedir. Bir önermenin doğru veya yanlış olduğu düşüncesine sadece deney ve gözlem yoluyla ulaşmaya çalışmak ve bilimsellik atfetmek günümüzde dar çerçeveli bir yaklaşım olduğu gerekçesiyle bazı çevrelerce kabul edilmemektedir.²²

Deney ve gözleme dayanmayan bir önerme bilim açısından anlam da ifade etmemektedir. Bu anlayışa göre bilimin temelini oluşturan genellemeler dahi bilim dışında kalma tehlikesi ile yüz yüze kalmaktadır. Diğer bir yoruma göre bir

²⁰ Kadir Çüçen, *Bilim Felsefesine Giriş*, (İkinci Basım, Ankara: Sentez Yayıncılık, 2012), s.100.

²¹ Yıldırım, *Ön. ver.*, s.84.

²² *Aynı*, s.85.

önermenin doğrulanabilirliği bir koşul olarak değil de mantıksal bir gereklilik olarak bulunması gerekmektedir. Doğrulanabilirliğin problemlerinden biri de önermelerin çoğunun olgusal olmasına rağmen doğrulanabilir olmamasıdır. Bu görüşte olanlara göre doğrulanabilirlik ölçütü bilimsel olanla dini veya teolojik olanı birbirinden ayırmada yetersizdir.²³

Bazı kimseler tarafından bilimin yönteminin kesin bilgiye ulaştırdığı kabul edildiği gibi daha da ileri gidilerek kesin bilgi konusunda tek gerçek otoritenin bilim olduğu savunulmaktadır. Örneğin Bertrand Russell, “bir şeyi doğrulamak ya da yadsımak için bilimden başka bir yöntem yoktur”²⁴ diyerek bilimi diğer bütün bilgi yöntemlerinin üzerinde ve yegâne söz sahibi olarak kabul etmektedir. Bununla kalmayıp pozitivist bir yaklaşımla bilimin dışındaki bilgi kaynaklarını kabul etmemektedir. Bu tutumun sonuçlarını din- bilim ilişkisinde temel yaklaşımlarda çatışma konusu altında göreceğimiz için burada fazla uzatmak istemiyoruz. Fakat bu bakış açısı evreni anlama noktasındaki başarısızlıklarımızın sebebi olabilmektedir. Çünkü bilimin, gerçeği bilmenin otoritesi olduğunu iddia eden anlayış, evreni anlamamız konusunda bilimin yeterli olduğu düşüncesini savunarak sorunlarımıza çözüm getirememektedir.

Cemal Yıldırımın da dediği gibi bilim bütün sorunları çözememektedir. Bilimi, fiziki dünyanın olgularıyla sınırlı görenler olduğu gibi bilime herhangi bir sınır tanımayanlar da vardır. Fakat bilimin uygulama evreni birincilerin savunduğu gibi dar olmayıp ikincilerin savunduğu gibi de sınırsız değildir. Bilimsel yöntemin kapsamını, etkili bir şekilde uygulanabildiği alan oluştururken, uygulanamadığı alan ise bilimsel yöntemin sınırını oluşturmaktadır. Buna göre olgusal içeriği bünyesinde barındıran meseleler bilimin kapsamını oluştururken, olgusal içeriği bulunmayan meseleler ise bilimin sınırını oluşturmaktadır. Buna göre de metafizik ile ilgili meseleler ikinci sınıfa girmektedir. Metafizik meseleler olgusal içerikten yoksun, bilimin metotları olan gözlem ve deney yoluyla incelenemeyen meselelerdir.²⁵

Görüldüğü üzere, din ve bilimin tanımları, sınırları ve yöntemleri din-bilim ilişkisinde görülen temel yaklaşımları etkileyebilecek temeller sunmaktadır. Bir yandan dini anlayışın literalist biçimi ile diğer yandan bilimin materyalistleştirme

²³ *Aynı*, s.85-87.

²⁴ Russell, *Ön. ver.*, s. 89.

²⁵ Yıldırım, *Ön. ver.*, s.83.

abaları daha baştan din-bilim ilişkisinin çeşitli Őekillerini teşvik etmektedir. Din ile bilimin tarifleri, sınırları ve yöntemleri üzerinde yapılacak bir tartişma dahi din-bilim ilişkisinde muhatapların herhangi bir yaklaşım üzerinde yoğunlaşmalarına sebebiyet vermektedir. Bu yüzden bu tartişmalar altında din ile bilimin anlaşılmasının ve birbirinden etkilenmemesinin imkânı yok gibi gözükmektedir.

I. BÖLÜM

1.1.DİN- BİLİM İLİŞKİSİNİN TARİHSEL SÜRECİ

Ortaçağdan önce din ve bilim arasında bir ilişkiden bahsetmek zordur. Çünkü o devirde Yunan felsefesinin en parlak dönemi yaşanmış ve tıp, astronomi ve matematik dinle anlaşmazlığa düşecek konularla uğraşmıyor, dinin karşısına ancak felsefe çıkıyordu.²⁶ Euklides, Arkhimedes, Lukrez, Ptolemaios, ve Plinius'un çalışmalarında önemli bir din bilim ilişkisinden bahsedilemez. Lukrez'in Epikür'cü atomlarla ilgili çalışmaları Roma'nın pek hoşuna gitmese de herhangi bir ilişkiden söz etmeye değmeyecek bir husustur.²⁷ Fakat Çiceron'un Roma'da batıl inançlara karşı verdiği mücadelesi ve Galenos'un Tanrı tarafıslı olarak oluşturmuş olduğu tıbbi ufak da olsa din ve bilim ilişkisi açısından bu iki alanın bir birlerine ilk tesirleri olması sebebiyle dikkate değerdir.²⁸

Miladi III. Yüzyıldan sonra tam bir karanlık çağa girilmiştir. Bunun sebebinin Hıristiyan dininin; Tanrı dışındaki her şeyin, bütün tabiat ve içindekilerin önemsiz olduğu şeklinde algılanması olduğu düşünülebilir.²⁹ Bu yaşam felsefesinin yaygınlaştığı devirde bilimin, Hıristiyanlığın mücadeleye giriştiği putperestlikle bir tutulmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Kilise babalarından Saint Ambroise, yeryüzünün niteliği ve durumu hakkında tartışmanın ahirette bir işe yaramayacağını söyleyerek bunun gereksiz olduğunu söylemektedir. 390 yılında İskenderiye kütüphanesinin Serapium kısmının Piskopos Theophilos tarafından yakılması da Hıristiyan dünyasında dini anlayışın bilim üzerindeki olumsuz etkisini göstermektedir. Bu yüzden bu devirde bilim ile din arasında bir tartışma olduğunu söylemek zordur, çünkü tabiatı gözleme ve inceleme için kimsede istek ve güç kalmamıştır.³⁰

Ortaçağda İslam dünyasında bilimin gelişmesi devam ederken, Hıristiyan dünyasında öğretim sadece manastır ve kiliseye bağlı okullarda, din adamları tarafından verilmiştir. İtalya'nın Bologna kentinde bir grup genç hukuk eğitimi

²⁶ Abdülhak Adnan Adıvar, *İlim ve Din*, İkinci Basım, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969), s. 84.

²⁷ *Aynı*, s. 88.

²⁸ *Aynı*, s. 91.

²⁹ *Aynı*, s. 97.

³⁰ *Aynı*, s. 99.

almak için öğrenci loncası kurmuşlardır. Bu öğrenciler kendilerine para ile hoca tutarak bu loncayı bir üniversite haline getirmişlerdir. Daha sonra bu üniversitede tıp ve felsefe de okutulmaya başlanmıştır. Bu dönemde papalar bu üniversitelerde okutulan derslere her türlü müdahale etme yetkisine sahiplerdir. Örneğin 1163 yılında papazlar fizik öğrenimini kilise mensuplarına yasaklamışlardır. Bu çağda bilim namına kayda değer bir gelişme olmamıştır. 12. Yüzyılın sonlarına doğru bazı ilmi gelişmeler yaşansa da bu çağın donuk atmosferinden dolayı gelişme gösterememiş, sönmüştür. Bu yüzyıldan sonra yaşanan birtakım akli gelişmeler Müslüman bilim adamlarının Batı'ya aktardıkları eserlerle vuku bulmuştur. Müslüman bilim adamlarının kendilerinden de bir şeyler katarak Yunan ilminden aktardıkları bilgiler batıda yayılmaya başlamış, bunun sonucunda Aristo ve İbni Rüşd'ün felsefesi papazlara korku salmış, 1210 yılında Paris'te yapılan toplantıda bu eserlerin öğretim alanından çıkartılmıştır. Ancak bu ilimlerin akla verdiği önem karşısında birçok düşünür ilham vermiş, 16 yıl sonra Paris üniversitesi bu eserleri tekrar öğretim kadrosuna dâhil etmek zorunda kalmıştır. Albertus Magnus'un çalışmaları ve katkılarıyla ortaçağın ilmine aydınlık getirmiştir. Kendisinin en önce gelen öğrencisi Saint Thomas Aquinas, hocasının ilmi metodundan ayrılarak Aristo felsefesi ile Hıristiyan esaslarını birleştirmek istemiş ve bunun sonucunda ilahiyatın bilimin üzerinde yetki sahibi olmasına sebep olmuştur. Onun çalışmalarından sonra Aristo'ya ve felsefesine karşı gelmek Hıristiyan ilahiyatına savaş açmak olarak kabul edilmeye başlanmıştır.³¹

İngiltere'de papaz olan Roger Bacon (ö.1292), serbest fikirleriyle bilime kuvvet kazandırmış, deneye dayanan bilimi kabul etmiş ve gerçeğin bilinebilmesi için deneye başvurulması gerektiğini savunmuştur. Rönesans'ın habercisi olarak kabul edilen Bacon, bu düşüncelerinden dolayı sürgün edilip, eser yazması ve eğitim vermesi papazların ve dini tarikatların etkisi ile yasaklanmıştır.³²

Duns Scotus (ö.1308), felsefe ile ilahiyatın birleştirilmesine karşı çıkarak felsefenin deneysel yöntemlerle yapılmasını savunmuş, onun ilahiyatın yardımcısı olmaktan kurtulması gerektiğini vurgulamıştır. Scotus'tan sonra Ockham'lı William (ö.1347), ilahiyat meselelerinin akılla açıklanmasının kabul edilemeyeceğini ve kilise dogmalarının akla aykırı olduğunu savunmuştur. Kilise ve papazlara karşı bu

³¹ *Aynı*, s. 133-139.

³² *Aynı*, s. 141.

düşüncelerinden dolayı William, hapsedilmiştir. William'ın nominalizmi³³ savunması ve âlemde sadece bireylerin var olduğu düşüncesiyle bilimin yeni esaslarına kapı açmıştır. William, kendiliğinden olan lüzumsuz soyut kavramların gereksizliğine vurgu yaparak meşhur “Ockham’lı William Usturası” kuralının ortaya çıkmasını sağlamıştır. William’ın bu düşüncelerinden dolayı kilisenin baskılarıyla Paris Üniversitesi onun eserlerinin okutulmasını yasaklamıştır. Fakat bir süre sonra William’ın düşüncelerinin etkilerine daha fazla karşı konamamış, Martin Luther bile onun düşüncelerinden derslerinde yararlanmışır.³⁴

Martin Luther, 1521 yılında kilisenin kapısına papalara karşı 95 maddelik tezden oluşan eleştirilerini asmış ve bunun akabinde kiliseye karşı hareketlerin artması gerekçesiyle reform hareketini başlatmıştır. Bu hareketle artık sadece kutsal kitabın referans alınması gerektiği ve kilise ile papazlarının görüşlerinin önemsizliğini gösteren anlayışlara kapı aralamıştır. Artık kilisenin gücü kırılmaya başlamış ve papazlar dini otoritelerini kaybetmeye başlamışlardır. Rönesans ile reform hareketi kilisenin otoritesine karşı ayaklanmaları arttırmıştır. Bu hareketlerin ortak noktaları kutsal kitabın yanında aklın önemine ve dini meseleleri papazların öğretileriyle değil de akılla açıklanabileceği inancını başlatmış olmalarıdır. Buna karşılık kilise de skolastiğe sarılmak zorunda kalmış ve Thomas d’Aquin bu hareketin öncüsü konumunda olmuştur. Aquin felsefesini Aristo üzerine bina etmiştir. Luther’in görüşlerine karşı Almanya’daki üniversiteler de Aristo öğretilerini kullanmaya başlamıştır. Böylece Almanya’da bu skolastiği benimsemiştir.³⁵

Skolâstik felsefe kilise camiasında memnuniyetle kabul edilmiştir. Çünkü iman ve mistisizm eleştiriler karşısında tek başına yeterli olamamış ve aklın da dinin diğer bir özü olduğu kabul edilerek Yunan felsefesinden faydalanılması gerektiği kanaatine varılmıştır. Böylece skolâstiğin benimsenmesinden sonra Hıristiyanlık giderek dinin hakikatini şahsi ve mistik hayatta arayan geleneksel kilise anlayışından uzaklaşmak zorunda kalmıştır. Kilisenin Yunan felsefesi ile birleştirilmesi çabaları Yunan felsefesinin kilisenin esasları ile harmanlanmasını ve yeniden yorumlanmasını gerekli kılmış ve böylece akli yöntem bir süreye kadar kullanılmaya devam etmiştir.

³³ Nominalizme göre genel kavramlar, birtakım seslerden başka bir şey değildir. Bunlar insanların düşünce biçime yakıştırdıkları birer addır.

³⁴ *Aynı*, s. 142.

³⁵ *Aynı*, s. 145-147.

Fakat bu geçici bir çözüm yolu olabilmiş ve gittikçe bu çözüm yolu da etkisini kaybetmeye başlamıştır.³⁶

Bu dönemde Colomb, Amerika'yı keşfettikten sonra dünyanın yuvarlak olduğunu söylemiş, böylece hıristiyanlığın eleştirilerine uğramıştır. Colomb, iddiasını kanıtlamak için büyük bir seyahat planlamış ve çevresinden maddi destek istemiştir. Hiç kimse Colomb'a destek vermemiş ve İspanya'ya geldiğinde bütün azizler tarafından Colomb'un iddiası dine aykırı olduğu düşünüldüğü için reddedilmiştir. İspanya'daki büyük kardinal bu iddianın dinsizlik olduğunu söyledikten sonra Colomb'u korku sarmıştır. Ancak Kral Ferdinand ve Kraliçe İsebella, Colomb'un isteğini kabul etmiş ve Colomb büyük seyahatini yapmıştır. Colomb, bu seyahatten sonra kesin olarak dünyanın yuvarlak olduğunu kanıtlamış ve böylece kilisenin otoritesinin sarsılmasına sebep olmuştur.³⁷

Rönesans döneminde şüphecilikle birlikte kilisenin dogmalarına ve batıl inançlarına karşı birçok kişi bilgi açlığından dolayı görüşlerini yaymaya başlamışlardır. Aslında Rönesans'ı başlatan bu bilgi açlığından başka bir şey değildir. Rönesans döneminde artık deneye dayalı bilginin önemi kavranmaya başlamış ve bu yöntem Vives, Descartes ve Francis Bacon gibi kimselerin ortaya çıkmasının habercisi olmuştur. Yine bu dönemde Leonardo da Vinci ortaya çıkmış ve kullanmış olduğu ilmi metotlarla birçok düşünürü etkilemeyi başarmış, Rönesans'a bir hareket getirmiştir. Da Vinci, bu dönemde ortaya koyduğu ilmi metotlarıyla ilahiyattan ayrılmış ve tamamen özgür düşünceleri ile hareket etmiş ve bu hususta birçok kişiye de ilham vermiştir. Da Vinci, Arkhimedes'in eserlerine olan ilgisiyle onun ilmi önemini açığa çıkarmış ve onun hareketiyle Arkhimedes'in eserleri Latinceye çevrilmiştir. Da Vinci; sıvılar üzerinde araştırmalar yapmış, manivela kanunu ispat etmiş ve suyun dalgalarını inceleyerek ışığın da sudaki dalgalanmalar gibi dalgalanabileceğini öne sürmüştür. Da Vinci, astronomi ile de ilgilenmiş ve dünyanın diğer yıldızlar gibi bir yıldız olduğunu ileri sürerek ayın da kendine ait bir ışığının olmadığını güneşten aldığı ışığı yansıttığını iddia etmiştir. O, Francis Bacon ve Galileo'dan önce deneysel yöntemin bilimde en önemli ilke olduğunu savunmuştur. Da Vinci, bu görüşlerini yaşadığı zamanın papalık makamı

³⁶ Emile Boutroux, *Çağdaş Felsefede İlim ve Din*, Çeviren: Hasan Katipoğlu, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), s. 12- 15.

³⁷ Adıvar, *Ön. ver.*, s. 148-149.

tarafından özgür düşüncelere tanınan serbestlik sayesinde yayabilmiştir. Ancak bu serbestlik çok fazla sürmemiş ve bir süre sonra bu fikirleri yaymaya çalışanlar da kilise tarafından cezalandırılmaya başlanarak Da Vinci'nin metodunun yaygınlaşmasına engel olunmuştur. Bu engellemelerden korunmak için ilim adamları bir yandan kiliseyi memnun etmeye çalışırken bir yandan da yeni ilmi metotları kullanmaya çalışarak çift kutuplu bir bilim anlayışı geliştirmek zorunda kalmışlardır.³⁸ Bu anlayışla birlikte pozitif bilim durmaksızın gelişmeye devam etmiş ve tabiatı keşfetme arzusunun temellerini atmaya başlamıştır. Felsefe de bu dönemde ilahiyat ile arasındaki bağı kopararak Aristocuları, Stoacıları ve Epikürcüleri kendine referans alarak ilahiyatın ve Ortaçağ Aristo felsefesinin otoritesini reddetmiştir.³⁹

Bu dönemde din ile bilim arasındaki ilişki konusunda en önemli devrim Nicolaus Kopernik tarafından başlatılmıştır. Kopernik, uzun yıllar boyunca yapmış olduğu araştırmalarının sonucunda 1543 yılında yeni bir döneme kapı aralayarak Dünya'nın Güneş'in çevresinde döndüğü fikriyle din ile bilim arasındaki büyük kavgayı başlatmıştır.⁴⁰ Kopernik, ilk defa Yunan astronomisi ile yeni astronomi arasındaki şüphelerin oluşmasına sebep olmuştur. Kilise, Aristoteles ve Batlamyus'un etkisi ile yer merkezli evren fikrini savunuyordu ve Kopernik'in görüşüyle kilisenin savunduğu yer merkezli görüş sarsılmaya başlamıştır.⁴¹

Giordano Bruno (ö: 1600), Kopernik sisteminin yanında, Epikür'ün evrenin sonsuz olması gerektiği fikrini de kabul ederek, din ile bilim arasındaki kavganın en acı cezalarından birine çarptırılmıştır. Bruno, maddeyi imkân halinde değil de etkin olarak yorumlamıştır. Ona göre madde imkân halinde olmayıp almış olduğu suretler maddenin dışından değil de kendisinden çıkmaktadır. Bruno'ya göre madde değişim evrelerinden geçerek ölümsüzdür. Bu görüşüyle Bruno, Aristo'nun madde anlayışından da ayrılmıştır. Bu görüşleriyle Bruno bir maddeci gibi gözükse de o maddeyi Allah ile bir araya getirerek evrenin her tarafını kuşatan ilahi varlık anlayışıyla maddeci olmaktan uzaklaşmıştır. Bu görüşlerinden sonra kendisine karşı birtakım tepkiler ortaya çıkmaya başlayınca Bruno; Paris'e, Cenevre'ye ve oradan da sonunda İngiltere'ye kaçmıştır. Bir süre sonra kendisine değer verdiği birinin daveti

³⁸ Aynı, s. 159-163.

³⁹ Boutroux, *Ön. ver.*, s. 16.

⁴⁰ Adıvar, *Ön. ver.*, s. 164.

⁴¹ Hasan Özalp, "Din Bilim Çatışması Üzerine Kopernik Merkezli Bir Okuma", *Bilimname*, Sayı: 1, (2017), s. 67-88.

ile İtalya'ya geri dönmüş, bir ihbar ile kilise adamları tarafından tutuklatılmıştır. Tövbe etmesi için teklifte bulunulmuş, ancak Bruno ısrarla görüşlerini değiştirmeyeceğini söylediği için hapsedilmiş ve 1600 yılında yaklaşık 200 yıl sonra heykeli dikileceği Compo dei Fiori meydanında yakılarak idama mahkûm edilmiştir.⁴²

Galile, hem deney hem de matematiği kullanarak tabiatı keşfetmeye çalışmıştır. Olayları tek tek gözlemlemiş, denemeye tabi tutmuş ve nicel sonuçlara varmaya çalışmıştır. Galile, ancak bu yöntemlere başvurarak ve nicel kanunlar çıkararak gelecek hakkında bazı fikirlerin şimdiden tespit edilebileceğini savunmuştur.⁴³ Galile'den sonra bilim büyük bir evrim geçirmesine rağmen kullanılan usulde bir değişiklik olmamıştır. Galile'nin kullandığı ilmi metodun yaşadığı dönem açısından ne kadar önemli olduğunu ve kendisinden sonra ortaya çıkacak ilmi gelişmelere ne denli büyük bir etki yaptığını görebiliriz.

Galile, yapmış olduğu deney ve gözlemlerle düşme kanunlarını yeniden oluşturarak Aristo'nun düşme kanununun geçersiz olduğunu ispatlamıştır. Galile buna benzer çalışma ve deneylerle tabiattaki kanunların etkinliğini keşfetmiş ve bu kanunların da matematik ve deneyle açıklanabileceğini savunmuştur. Böylece Galile gerçekliğin akılla bulunabileceğini savunarak skolastik felsefenin dışında bir bilgi anlayışı oluşturmuştur. Galile, tabiat kanunlarının matematik ve deney ile açıklanabileceğini düşünse de ona göre Tanrı bu kanunlara dayanarak âleme müdahale etmektedir. Bu düşünceleri Galile'yi sonunda din ile karşı karşıya getirmiştir.⁴⁴

Galile, yukarıdaki düşünceleriyle beraber Kepler'in kanunlarının da etkisi ile Kopernikçi kuramına katılmasına rağmen 1610 yılına kadar bu konudaki tartışmalara dâhil olmamıştır. Yapmış olduğu teleskop gözlemlerinden sonra 1613 yılında yayınlamış olduğu eseriyle Kopernik kuramını kabul ettiğini açıkça itiraf etmiştir.⁴⁵ Çok geçmeden Galile mahkemeye çıkartılmış ve işlediği günahlardan dolayı tövbe etmesi gerektiği, yoksa çok ağır bir ceza uygulanacağı bildirilmiştir. Galile, çaresiz bir şekilde kendisine verilen bir metini okuyarak tövbe etmek zorunda kalmıştır.

⁴² *Aynı*, s. 166-169.

⁴³ Adivar, *Ön. ver.*, s. 176.

⁴⁴ Richard J. Blackwell, "Galileo Galilei", *Batı geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, Gary B. Ferngren (Ed). Birinci Baskı, (İstanbul: Say Yayınları, 2016), s. 177-178.

⁴⁵ *Aynı*, s.143-145

Buna rağmen mahkeme ibret olması için Galile'yi birkaç yıl hapsedmiş daha sonra da Arcetri'ye sürgün ederek ev hapsinde kalmasına karar vermiştir.⁴⁶ Blackwell, “Galile ile Roma Katolik Kilisesinin 17. yüzyılın ilk yıllarında karşı karşıya gelişini, batı bilimi ile din arasındaki çatışmanın klasik örneği” olarak yorumlamaktadır.⁴⁷ Galile olayının günümüze kadar din ve bilim ilişkisine kara leke sürdüğü kabul edilse de aslında Galile ile kilisenin yaşadığı savaşı, din ve bilim savaşı değil, tümevarım ile tündengelim anlayışının savaşı olarak görmek yerinde olacaktır.

17.yüzyılın başlarında Francis Bacon'un (1561-1626) düşünceleri din bilim ilişkisine yeni bir dinamik kazandırmaktadır. Bacon'un hem felsefe ve hem de bilimle ilgilenmesi, konumuz açısından onun düşüncelerinin incelenmesini çok önemli hale getirmektedir. Bacon, çağdaşı Descartes gibi matematiğe karşı çok fazla sempatisi olmamış, matematiği ilmin merkezine koymamıştır. O matematiği fiziğin bir uygulama yöntemi olarak görmüştür. Bu yüzden Bacon bazıları tarafından sıradan biri olarak en önemli delili kabul edilmektedir. Fakat Bacon'un böyle düşünenlerin haksız olduklarını gösteren önemi onun tümevarım yöntemini şiddetle savunmasıdır. Bu açıdan Bacon bilimin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Nitekim John Stuart Mill de kullanmış olduğu tümevarım yönteminde Bacon'dan etkilendiğini söylemiştir. Bacon felsefe ile ilahiyatın karıştırılmaması gerektiğini savunarak felsefenin ancak deneycilik olduğunu söylemiştir. Bacon'a göre iman kuvvetini Tanrı'nın ilhamından ve duygulardan almaktadır. Bacon'a göre asla tümevarımsal yöntemler ilahi ilkelere uygulanmamalıdır. Bacon böyle yapıldığı takdirde ilahi otoritenin sarsılacağını söylemektedir.⁴⁸ Ona göre tümevarımsal yöntemler ancak bilimsel bilgiye ulaşmak için kullanılmalıdır. Bacon'a göre tümevarımı kullanan bilim adamının görevi, deneyler yaparak bu deneyleri gözlemledikten sonra ulaşılmış olduğu bilgilerle bir hipotez oluşturmaktır. Bu görüşleriyle Bacon 18. yüzyılda İskoç felsefecilerinin Baconculuk olarak adlandırdığı bir akımın oluşmasına etki ederek İskoç Sağduyu Felsefesinin kurulmasına sağlamıştır. İskoç Sağduyu Felsefesi de Amerikan Protestanlığı üzerinde etkili olmuştur. 19. ve 20. yüzyıllarda Amerikan Protestan ilahiyatçıları din ve bilimi bağdaştırmak için yaptıkları çalışmalarda bu felsefeyi kullanmışlardır. Amerikan kültüründe Baconculuk ve İskoç Sağduyu

⁴⁶ Adıvar, *Ön. ver.*, s. 179-181.

⁴⁷ Blackwell, *Ön. ver.*, s. 142-143.

⁴⁸ Adıvar, *Ön. ver.*, s. 186.

Felsefesi o kadar etkili olmuştur ki Evenjelik Protestanlar kaderci görüşlerini bu felsefeler üzerine bina etmeye çalışmışlardır.⁴⁹

Rene Descartes (1596-1650), ortaçağ felsefesini tamamen reddetmiş ve onun yerine akla dayalı felsefenin temellerini atmıştır. Descartes, felsefesini kurarken akla çok fazla güven duymuş ve bunu felsefesine yansıtmıştır. İnsanın Allah ile ve Allah'ın âlem ile ilişkisini akılda aramıştır. Ona göre, akıl bütün insanlarda doğuştan eşit derecede mevcuttur.⁵⁰ Descartes âlemdeki bütün hakikatleri ruh ve madde üzerinde toplamıştır. Aslında Descartes ruh ve maddeyi birbirinden ayırmıştır ancak onun felsefesi hakikatler arasında bağlantılar kurmaya dayandığı için bu hususta bir ikilik olması normal karşılanmıştır. Onun ikiliğini din ve bilim ilişkisine yaklaşımında da görmek mümkündür. Descartes aklın birbirinden ayrı olan hakikatleri bağlayabilen kanunları olduğunu savunmaktadır. Ona göre din ve bilim birbiriyle uyum içinde olmayıp tamamen bağımsızdır. Descartes'e göre bilimin alanı tabiat olup konusu da matematik ve deney yöntemiyle tabiat yasalarından faydalanmayı sağlamaktır. Ancak dinin gerçeklikler âlemiyle bir ilişkisi olmayıp ruh ve öldükten sonraki hayat ile ilgilenmektedir. O yüzden bilim ve din arasında bir üstünlük kurulmaya çalışılması doğru değildir. Descartes'e göre din hiçbir zaman felsefe ve bilimin yerini almamalıdır.⁵¹

Descartes'in düşünceleri Rönesans'a büyük bir canlılık getirmiş ve kendisinden sonraki deney ve akla önem veren anlayışların güçlenmesine büyük katkı sağlamıştır. Descartes'e göre bilim matematik ve deneyi kullanarak tabiat olaylarını incelemektedir. Bu bağlamda din ile bilimin kullandığı yöntemler farklıdır ve bunlar birbirinden bağımsızdır. Ortaçağda din ile bilimin bağımsızlığından söz etmek mümkün değildir. Çünkü ortaçağda felsefe ve ilim ilahiyata bağlı olduğundan ilahiyatın dayatmalarının etkisi ile özgür olamamıştır. Bu dönemde artık bilim de din de özgürlüğüne kavuşmuştur ve birbirlerinden bağımsız bir şekilde ilerleyebilmektedirler. Descartes'in güçlendirdiği rasyonalizm 17. Ve 18. Yüzyılın felsefesinin temeli olmaktadır. Descartes'in 'düşünüyorum o halde varım' önermesinden çıkan sonuç şudur ki akıl bir takım zorunlu bağlantıların temelini

⁴⁹ Walter H. Jonser, "Baconcılık", *Batı geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, Gary B. Ferngren,(Ed). (Birinci Baskı, İstanbul: Say Yayınları, 2016), s.262.

⁵⁰ Mevlüt Albayrak, "Descartes Felsefesi ve Etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, (1994), s.199.

⁵¹ Adıvar, *Ön. ver.*, s. 187-189.

oluşturmaktadır. Descartes akla büyük bir önem yükleyerek din- bilim ilişkisinde aklın rolünü belirlemiş olmaktadır. Descartes'e göre akıl insanın ve evrenin Tanrı ile olan ilişkisini anlamada önemli bir yere sahiptir.⁵²

17. yüzyıl 'Newton dönemi' olarak ta anılmaktadır. İsaac Newton(1643-1727), oluşturduğu sistem ile hem gökyüzünde hem de yeryüzündeki cisimlerini açıklık getirmiştir. Newton'un bu sistemi sadece bilim değil felsefe ile de ilgili görüşleri etkilemiştir.⁵³ Newton, bilimde öyle bir çığır açmıştır ki çoğu kişi bilim tarihini incelerken Newton'dan önce ve sonra olarak bahsetmektedir. Newton, küçük yaşlarından itibaren çevresinin dikkatini çekmiş ve ilmi dehasıyla hayranlık uyandırmıştır. Galile'nin cisimlerin hareketleri ile ilgili yaptığı keşiflere açıklamalar getirmiş ve kitle korunum kanunu ile moment kanununu bularak cisimlerin belli kanunlarla hareket ettiğini tespit ederek bu kanunları 'Principia' adlı eserinde ispat etmiştir. Newton, uzun yıllar boyunca yapmış olduğu çalışmalarından sonra gezegenlerin nasıl hareket ettiğini açıklayan çekim kanunu bulmuştur. Bu kanunun bulunması sayesinde ayın hareketinin ve birçok felaketin habercisi sayılan kuyruklu yıldızların hareketinin sebebi anlaşılmıştır. Newton, kendisinden önce Kopernik kuramını kabul eden kimseler gibi kilise tarafından kınanmış olsa da cezalandırılmamıştır. Bunun sebebi o dönemde yaşanan bazı siyasal olaylar ve dikkatlerin bu siyasal olaylara yönelmiş olmasıdır. Newton dinin inanç ve ibadetlerinden her zaman saygı ile bahsederek dine karşı bir düşmanlık yapmamış, din-bilim ilişkisini çatışmacı bir yaklaşım ile ele almamıştır. Eserlerinde Tanrı'nın ilk sebep ve yaratıcı olduğunu savunmuştur. Newton, tabiat olaylarını açıklarken fizik kanunlarına ve deneye dayanmıştır ama Allah'ın yaratıcı olduğunu inkâr etmemiştir. Newton'a göre evrende bir düzen vardır ve bu düzenin kaynağı her şeye güce yatan Allah'tır. Fakat Newton'dan sonra gelenlerden bazıları onun keşiflerini farklı yorumlayarak evrenin Tanrı olmaksızın tabiat yasalarıyla idare edildiği sonucuna varmışlar ve Tanrı'yı inkâr etmişlerdir. Fakat Newton tabiatüstü ile fizik kanunlarını daima ayırmıştır. Bu yüzden de bazı ilahiyatçılar tarafından fikirleri yanlış anlaşılmıştır. Newton bu ilahiyatçılar tarafından bazı itirazlara maruz kalsa da kendisinden önce Kopernik sistemini kabul edenler gibi cezalandırılmamıştır. Çünkü Newton açık bir şekilde tabiat kanunlarıyla Allah'ın varlığını evrendeki düzenden

⁵² David B. Wilson, "Bilim ve Din Tarih Yazımı", *Batı geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, Gary B. Ferngren (Ed). Birinci Baskı, (İstanbul: Say Yayınları, 2016), s.19-21.

⁵³ Ural, *Ön. ver.*, s. 247.

yola çıkarak ispatlamaya çalışmış ve hiçbir zaman dinin bir tarafa atıldığı din-bilim ilişkisini savunmamıştır.⁵⁴

18. yüzyılın en önemli isimlinin Kant olduğu düşünülmektedir. Kant her ne kadar 18. yüzyıl düşünürü olsa da düşünceleri ve vardığı sonuçlar bakımından Kant, bu asrın dışında kabul edilmiştir. Kant, Hume'ın empirizmi ve Leibniz'in rasyonalizmini birleştirmiştir. Kant'ın en önemli katkılarından biri deneycilik ile akılcılığı birleştirmesi olmuştur. Kant'a göre bilgiler deney ile elde edilmeye başlansa da bu sahip olunan bütün bilgilerin deneyden kaynaklandığı anlamına gelmemektedir.⁵⁵ Kant'ın felsefesi Almanya'da ve daha sonra birçok yerde manevi ve zihni bir devrim başlatmıştır. Kant, yıldızlar ve güneş sistemi, depremler ve rüzgârlar gibi birçok bilimsel mesele ile uğraşmıştır. Kant, mantık ve metafizik kürsüsüne seçilmiş ve bundan sonra asıl felsefesini kurmaya başlamıştır. Onun felsefesinin en dikkat çeken yönü eleştiriciliğidir. 'Saf Aklın Eleştirisi' adlı eseriyle büyük tesir bırakmıştır. Kant'ın bu eserini bilim açısından en önemli tarafı Hume'un neden-sonuç ilişkisini incelemesi olmuştur. Kant bilim ile dinin sınırlarını da açıklamaya çalışmıştır. Kant bilimin metodunun duyuları kullanarak deneyle bilgi elde etmek olduğunu savunmuştur. Kant deney dışında başka bilgilerin varlığına yer vermediği için Kant'ın bilimi ilahiyattan tamamen ayrılmaktadır. Kant sadece dini dogmalara değil her türlü dogmalara karşı savaş açmıştır. Bu yüzden Kant'ın felsefesi materyalizme de darbe vurmuştur. Kant dinleri sadece ahlaki bir kurum olarak görmüş ve kiliselerin ahlaki kurum olmanın dışına çıkmaması gerektiğini ve dünya işlerine asla karışmaması gerektiğini savunmuştur. Kant bunun yanında kutsal kitapları da sadece ahlaki niteliği olan bir kitap olarak belirtmiştir. Özellikle Hıristiyanlığın birçok iman ile ilgili meselesini sadece akli temele alarak yorumlamak istemiştir. Kant'ın felsefesi çok zor anlaşılan bir felsefedir. Birçok düşünür bu kanaattedir. Hatta Paul Ree'ye göre Kant'ın felsefesi bir panayır gibidir ve kim ne isterse oradan bir şeyler bulabilmektedir. Bertrand Russell'a göre de Kant'ın felsefesinin karışık olduğunu ve birçok filozofun onun felsefesini anlamaya çalıştıklarını söyleyerek, Kant'ın felsefede önemli biri olmadığını, düşüncelerinin

⁵⁴ Adıvar, *Ön. ver.*, s. 214-228.

⁵⁵ Ural, *Ön. ver.*, s. 296-297.

felsefeye ancak karışıklık getirdiğini ve hala bu karışıklıktan arınmaya çalıştığımızı, bu yönüyle onun felsefesinin bir bela olduğunu söylemektedir.⁵⁶

18.yüzyıl din-bilim ilişkisini ele aldıktan sonra şunu belirtmekte fayda vardır. Muhafazakâr Hıristiyanlar 18. yüzyılda aydınlanmanın toplumsal değerleri bozan, ruhsal hastalıklara sebep olan sekülerleştirici etkisi ile başladığını düşünmektedirler. Deistler de aydınlanmayı cahilliğin ortadan kalkması için izlenmesi gereken yolun başlangıcı olarak görürler. Bu iki görüş de bizim dini inanç hakkında Aydınlanma tutumlarımızı etkileyebilmekte ve Aydınlanmanın önemini anlamamız noktasında yanlış anlayışlara sapmamıza sebep olabilmektedir. Kant, *Saf Aklın Eleştirisi* kitabında 18. yüzyılın eleştiri çağı olduğunu ve uyandırmış olduğu bazı haklı şüphelerden dolayı dinlerin de bundan nasibini alacağını söylemektedir. Kant, açık bir şekilde sorgulanabilen önermelerin saygıyı hak ettiğini fakat sorgulanamayan önermeleri barındıran dinler hakkında aynı saygının gösterilemeyeceğini söylemektedir. Kant'ın düşüncesine rağmen Aydınlanma kültürel olarak dine katı bir şekilde karşı çıkmamıştır. 18. yüzyılda oluşturulan bilimin de sekülerlikle alakası yoktur. O dönemde yazılan bilimsel eserlerin dini konulara bağlı olduğunu tespit etmek zor değildir.⁵⁷

19. yüzyılda artık önceki dönemlerden farklı olarak teorik bilgi ile pratik bilgi birbirinden bağımsız iki çalışma alanı olarak gelişmeye devam etmiştir. Örneğin Maxwell'in elektromanyetik alanında yaptığı çalışmalar ilerleyen zamanlarda telgraf ve telefon gibi önemli buluşların yapılmasına olanak sağlamıştır.⁵⁸ 19. yüzyılda geçen üç asra göre bilim, dinin karşısına daha kuvvetli bir şekilde çıkmıştır. 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılda İngiltere ve Fransa'da yaşanan gelişmeler aslında bu duruma gelineceğinin en büyük habercileri olmuştur. 19. yüzyılda artık din akla bağlı olmaktan çıkarak duyguya ve kalbe bağlı bir kurum haline gelmeye başlamıştır. Böyle olmasında Rousseau'nun ve Schleiermacher'ın felsefelerinin etkili olduğu söylenebilmektedir. Buna rağmen dini, bilimin hücumlarına karşı savunanlar da olmuştur. Bir taraftan bilim artık aradığı özgürlüğüne kavuşmuş, sanki geçmiş yılların intikamını alıyor gibi dini adeta yok saymaya başlamıştır. Çünkü bilimin yöntemi artık belli olmuştur. Bilim; olguları incelemeyi, onlar arasında bağlantılar

⁵⁶ Adivar, *Ön. ver.*, s. 347-358.

⁵⁷ Thomas Broman, "Aydınlanma," *Batı geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, Gary B. Ferngren, (Ed), Birinci Baskı, (İstanbul: Say Yayınları, 2016), s. 251.

⁵⁸ Ural, *Ön. ver.*, s. 308.

kurup açıklamalar yapmayı ve deneysel yöntemi kullanmayı kendine alet edinerek dine bu sahada yaşama şansı bırakmamıştır. Bilim artık fiziki âlemin dışına çıkmayacak dinin hiçbir şekilde etki edemeyeceği bir çalışma alanı oluşturmuştur. Din ile bilim böylece bu yüzyılda birbirinden tamamen bağımsız hareket edebilen iki kurum haline gelmiştir.⁵⁹

Adivar'a göre 19. yüzyılda tabii ve fiziki bilimlerde dört görüş hâkim olmuştur. Bu dört düşünce uzayın boş olmayıp esir maddesiyle dolu olduğu görüşü, kimyada atom teorisi, enerji konusundaki görüşler ve evrim teorisidir. Birinci görüş fizik biliminde hâkim olmuştur. Işığın uzayda dalgalarla yayıldığı teorisi kabul edilmiştir. Bu görüşe göre uzayda dalgalanacak bir şey olduğu ve bunun da uzayı kapsayan bir esir maddesi olduğu kabul edilmiştir.⁶⁰ Kimyada atom teorisi John Dalton ile kurulmuştur. Dalton kimyasal maddelerin atomlardan bir araya geldiğini iddia etmiştir. Bu iddia ile atomların soyut maddeler olmadığı ve ölçülebilen niceliklerden ibaret olduğu düşüncesi gelişmiştir. Enerjiyle alakalı düşünceler de 19. yüzyıl fiziğine en büyük katkıyı sağlamıştır. Mayer, kinetik enerji ve ısı ile ilgili bazı görüşler ortaya atmıştır. Bu görüşler bilimsel çevrede kabul görmüş ve enerjinin korunumu kanunu kabul edilmeye başlanmıştır. Lord Kelvin ve Clausius'un çalışmalarıyla termodinamiğin ikinci yasası olan entropi kanunu kabul edilmeye başlamış ve bu konuna göre evrenin sürekli bir düzensizliğe doğru gittiği iddia edilmiştir. İşte bu iddialar İngiltere çevresinde dinsizlik ile suçlanmış ve nihayet 19. Yüzyıl fizik bilimi din ile çatışmaya girmiştir.⁶¹

19. yüzyıl din- bilim ilişkilerinin en önemli konusu evrim teorisidir. Darwin, Galile ve Newton'un yaptığı gibi bilim camiasında çığır açmış ve günümüze kadar din-bilim ilişkisine etki edecek bir savaşı başlatmıştır. Aslında evrim hakkındaki düşünceler çok eskilere dayanmaktadır. Örneğin Herakleitos'un âlemin bir akıştan meydana geldiğini ve sürekli değiştiğini iddia etmiştir. Aristo'nun ise evrim değil ama evrimi andıran düşünceleri bazı İslam tasavvuf eserlerine ve İslam felsefesine girmiştir. Son zamanlarda Bacon, Descartes, Kant, Leibniz, Hegel'de de evrime benzeyen bazı düşüncelere rastlamak mümkündür. Herbert Spencer ise felsefesini tamamen evrim üzerine kurmuştur. Bütün bu evrimle alakalı görüşler fikirden öte

⁵⁹ Adivar, *Ön. ver.*, s. 361-362.

⁶⁰ *Aynı*, s. 368-370

⁶¹ *Aynı*, s. 370-374.

geçememiş ve somut olarak ispat edilemediği için ilmi bir değer kazanamamıştır. Bilimsel bakımdan ilk araştırmaları Linne yapmış ve bunu kutsal kitaba da dayandırmıştır. Fakat Linne Darwin gibi canlıların değiştiğini kabul etmemiştir. Soyu biten ve fosile dönüşen hayvanları inceleyen ilk bilim adamı da Georges Cuvier'dir. Linne gibi Cuvier de canlıların değişmediğini kabul etmiş ve Darwin teorisine kadar düşünceleri bilim camiasında etkili olmuştur. Canlıların değişmesi ile ilgili ilk bilimsel görüşler Lamarck'a aittir. Lamarck bütün hayvan türlerinin tabiat kanunları ve çevresel koşullarla değişerek bu değişimler sonucu elde edilmiş yeni özelliklerin genler aracılığı ile aktarıldığını iddia etmiştir. Ancak Lamarck'ın ileri sürdüğü iddiaları düşünce ve genellemelerden öteye geçirememiş deneysel yöntemlerle kanıtlayamamıştır.⁶²

Darwin yıllardır süren çalışmalarının sonucunda *The Origin of Species* (Türlerin Kökeni) adlı eserini yayınladıktan sonra günümüze kadar sürecek olan din-bilim çatışmasını başlatmıştır. Darwin, bu eserinde canlı türlerinin teker teker yaratılmadığını, bütün canlıların ortak bir asıldan evrimleştiğini iddia etmiştir.⁶³ Darwin, bu iddiasını kanıtlamak için bazı deneyler yapmış ve sonunda canlıların doğal ayıklanma ile evrimleştiğini kabul etmiştir. Böylece Darwin, çevreye uyum sağlayan özellikleri olan ya da böyle özellikler geliştiren canlıların yaşadığını diğer canlıların ise soyunun tükendiğini göstermek istemiştir.⁶⁴ Darwin'in bu teoriyi ortaya atmasında ilham kaynağı olarak Robert Malthus'un 'Nüfusa Dair' adlı eserini okumasının etkili olduğunu düşünülmektedir. Darwin, artık bu teorisinden sonra Kutsal kitapta yaratılış ile ilgili dogmatik bilgileri sorgulamaya başlamıştır. Bu sorgulama Darwin ile sınırlı kalmamış eserinden ve iddiasından haberdar olan çoğu kişide etkisini göstermiştir. O kadar ki artık bilim camiası Tevrat'ta geçen canlıların teker teker yaratıldığına dair ayetlerin yorumlarına ve tevillerine dahi kendini kapamıştır. Canlıların bütün kompleks yapısı, evrim teorisi açıklamalarına indirgenmiş ve çeşitli türlerin tek bir türden evrimleştiği kabul edilmiştir. Bu öylesine bir kabul olmuştur ki, Avrupa'nın çoğu yerinde Darwin teorisinin önemli

⁶² Charles Darwin, *İnsanın Türeyişi*, Çeviren: Ömer Ünal, (Ankara; 1975), s. 8.

⁶³ Darwin, *On The Origin Of Species*, John Murray (Ed). (London:1959), s.81.

⁶⁴ Darwin, *Life and Letters*, Francis Darwin (Ed). (Newyork: 1887), s. 290.

savunucuları bu teorinin yayılmasını ve bilim camiasında kökleşmesini sağlamışlardır.⁶⁵

Aslında Darwin, *The Origins of Species* adlı eserinde insanın özel olarak evriminden bahsetmemiştir. Bu yüzden Darwin ilahiyatçılara karşı cesur olmamakla suçlanmış ve korktuğu iddia edilmiştir. Bundan sonra Darwin, *Descent of Man (İnsanın Soyu)* adlı esrinde uzun uzun insanın da evriminden ve maymun ile aynı kökenden olduğunu anlatmış, böylece ilahiyat ile büyük bir kavgayı başlatmıştır. Darwin, *Descent of Man* adlı eserinden sonra artık itirazlar çoğalmış, din-bilim arasındaki en büyük kavganın yaşanmasına engel olacak hiçbir şey kalmamıştır. Evrimciler ilahiyatçıların itirazlarına bir kısmı sahte olan buldukları kanıtlarla cevap vermişlerdir. Örneğin Endonezya'daki Cava Adasında, İngiltere'de Sussex ve Piltown'da maymun ile insan arasındaki 'kayıp halka' olarak adlandırılan ara geçiş formları bu kanıtlardan en önemlileri olmuştur.⁶⁶

Yukarıda değindiğimiz gibi Hıristiyan din adamlarının onca itirazına rağmen birçok kişinin de Darwin'in görüşlerini dine aykırı saymamışlardır. Bunun sebebi Darwin'in ateist söylemlerinin bulunmaması olabilir. Darwin, hiçbir zaman Tanrı'nın varlığını reddettiğini söylememiştir. İlk zamanlarında tıpkı Wallace ve Lamarck gibi evrimsel süreci Tanrı'nın yönettiğini dillendirmiştir. Her ne kadar dini bilgileri sorgulasa da *The Origin of Species* adlı eserinde deist olduğunu ifade etmiştir fakat sonraları kendisini agnostik olarak nitelendirmiştir. Bunun sebebi beklide düşüncelerinden dolayı çevresinin kendisini kâfirlikle suçlamış olması olabilir. Bazılarına göre ise Darwin'i agnostikliğe götüren etken kızlarından birinin ölmüş olmasından kaynaklı kötümserlik ve travmadır.⁶⁷

19. yüzyılda bir önceki dönemin bilimsel gelişmelerinin toplandığı ve düzeltildiği 20. Yüzyılın tohumlarının atıldığı dönemdir. 19. yüzyılda fizik ve kimya alanında yaşanan gelişmeler 20. yüzyıl bilimin temellerini oluşturmuştur. Bu yüzyılda siyasi olarak ta gelişmeler yaşanmış ve Fransız Devrimi'nin etkileri bütün Avrupa, Rusya ve Balkanlarda görülmüştür. Bilimsel gelişmeler bu dönemde büyük etkilere yol açmıştır. Makine ve Sanayi toplumun yeni bir yapı kazanmasına ve geniş

⁶⁵ Adivar, *Ön. ver.*, s. 394-399.

⁶⁶ *Aynı*, s. 400.

⁶⁷ Caner Taslaman, *Evrin Teorisi, Felsefe ve Tanrı*, Yirminci Baskı, (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2016), s. 119-120.

kitlelerin bilimle ilgilenmesine neden olmuştur. Uluslararası konferanslarla bu etkinin büyümesinde büyük adımlar atılmıştır.⁶⁸

Bazı düşünürlere göre 19. yüzyıl bilimsel gelişmeleri tamamen dinden bağımsız olarak materyalist olarak gelişimini sürdürmüştür. Fakat sanıldığı gibi aksine 19. yüzyıl bilimi materyalist değildir. Bunun kanıtı bu dönemde bilimsel alanda çalışma yapanların büyük çoğunluğunun deizme bağlı kalmasıdır.⁶⁹

Din-bilim ilişkisinin tarihsel süreçteki en önemli gelişmelerinden biri mantıksal pozitivist anlayıştır. Birinci dünya savaşından sonra ortaya çıkmıştır. Mantıksal pozitivistimin en güçlü savunucuları Viyana çevresi filozofları olmuştur ve bu gurubu Moritz Schilick yönlendirmiştir. Viyana çevresi fizolofları, Otto Naurath, Hans Hahn, Rudolf Carnap, Hans Reichenbach, Alfred Jules Ayer, Herbert Feigl, Carl Gustav Hempel ve Friedrich Waismann'dan oluşmaktadır. Ayer, mantıksal pozitivist hareketinin İngilizce dilindeki en önemli savunucusu olmuştur. Mantıksal pozitivistimin en önemli iddiası metafiziğin anlamsız olduğudur. Her türlü metafizik ve teolojik söylemler devre dışı bırakılmış ve bir önermenin doğrulanabilir olması olgusal kanıtların varlığına bağlanmıştır.⁷⁰

Mantıksal pozitivist Viyana çevresinin uğraşları ile felsefeye yeni bir içerik getirme girişimine dönüşmüştür. Viyana çevresi düşünürleri olgusal içeriği bulunan önermelerin açıklanmasında matematiksel mantığa başvurmuşlardır. Viyana çevresi filozofları buradan yola çıkarak felsefi önermelerin de ancak doğru ve anlamlı önermeler olması gerektiğini savunmuşlardır. Artık felsefenin alanı olgusal önermeleri araştırmak şeklinde belirlenmiştir.⁷¹

Doğrulanabilirliğin eleştirisi en sert şekilde Karl Popper tarafından yapılmaktadır. Popper'a göre bilimsel teorileri doğrulanamadığı için bilim dışı kabul etmek doğru değildir. Doğrulanabilirlik, bilim ile sözde bilimi veya teolojiyi ayırmada bir ölçüt olmamaktadır. Sözde bilimin içinde her türlü dini ve teolojik bilgiler de girmektedir. Popper, bunun yerine yanlışlanabilirlik ilkesini koymuştur. Buna göre bir önermenin bilimsel olmasının ölçütü deney ve gözleme başvurarak

⁶⁸ Ural, *Ön. ver.*, s. 304-306.

⁶⁹ Stabley L. Jaki, "Tanrı, Doğa ve Bilim", *Batı geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, Gary B. Ferngren (Ed). Birinci Baskı, (İstanbul: Say Yayınları, 2016), s.90.

⁷⁰ Charles D. Cashdollar, "Pozitivistim", *Batı geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, Gary B. Ferngren (Ed). Birinci Baskı, (İstanbul: Say Yayınları), 2016, s. 297-298.

⁷¹ Çüçen, *Ön. ver.*, s.152.

yanlışlanabilir olmasıdır. Yanlışlanamayan önerme veya teoriler bilim dışı kabul edilmektedir. Popper, bilimin temellerini oluşturan teorilerin ispatlanamıyor diye bilimin dışına itilmesini doğru bulmadığı için yanlışlanabilirlik ölçütünü getirmiştir. Fakat Popper'in getirmiş olduğu ölçütün de aynı eleştiriye tabi tutulması mümkündür. Çünkü bilimde bulunan varlıksal önermeler yanlışlanamadıkları için bilimin dışına itilebilmektedir. Popper, bilimsel yöntemin en önemli amacının bazı testlerden geçemeyen teori ve önermeleri ayıklamak olduğunu söylemektedir.⁷²

20. yüzyılın başında fizik bilimi yeniden yapılandırılmaya başlanmıştır. Böylece dini ve felsefi düşünceler üzerinde yeni bir etki başlatmış ve din-bilim ilişkisine yeni bir yön vermiştir. 19. yüzyılın sonlarında Maxwell fizikte çok önemli bir gelişme olan ışığın yayılmasını elektromanyetik olaylarla açıklamıştır. Maxwell'in elektrik salınımı hakkındaki görüşleri ve elektrik salınımının uzayda dalgalar şeklinde yayıldığını iddia etmesi de fizikte çığır açacak bir başlangıç sayılmıştır. Böylece Maxwell, fizikte optik ile elektriği bir bütün haline sokmuştur. Hertz, daha sonra Maxwell'in elektromanyetik dalgaların varlığı iddiasını ispatlamıştır.⁷³

20. yüzyılın en büyük gelişmelerinden biri Einstein'in ortaya attığı özel görelilik teorisi ve genel görelilik teorisidir. Özel görelilik teorisine göre uzay ve zaman görelidir olduğu gibi hareket de görelidir. Fakat ivmeli harekete sahip olmayan gözlem sistemlerinde bütün fizik yasaları aynıdır. Özel görelilik teorisinin ikinci prensibi boşlukta ışık hızının sabit olmasıdır. Buna göre ışığın boşluktaki hızı çıktığı kaynağın hareketine bağlı değildir. Bu prensibin kaynakları da Maxwell ve Lorentz'in yapmış olduğu ispatlardır. Genel görelilik ise ivmeli hareket ve kütle çekimin göreceli olduğu iddiasına dayanmaktadır. Bu açıdan genel görelilik Newton'un çekim kuramının düzeltilmiş halidir.⁷⁴ Her iki teoride günümüzde geçersiz kılınamamış hatta dayandığı deliller çürütülememiştir. Hatta Merkür'ün yörüngesindeki kaymalar genel görelilik kuramı ile tahmin edilmektedir ve ışığın kütleçekim alanından etkilenip bükülmesi de genel görelilik kuramını doğrulamaktadır.⁷⁵ 10 Nisan 2019 tarihinde ABD Ulusal Bilim Vakfı'nın Olay Ufku

⁷² Yıldırım, *Ön. ver.*, s. 88-89.

⁷³ Adivar, *Ön. ver.*, s. 508.

⁷⁴ Aynı, s. 521-526.

⁷⁵ Genel Görelilik Kuramı, <http://www.bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/genel-gorelilik-kurami-nedir> [28 Ağustos 2019]

Teleskopu ile yapmış olduğu gözlemlerle kara delik üzerindeki incelemeler de bilim camiası tarafından Einstein'ın genel görelilik kuramının ispatı olarak kabul edilmektedir.⁷⁶ Einstein'ın görelilik kuramları din-bilim ilişkisine yaklaşımlar açısından oldukça önemlidir. Bu teoriler bazılarına göre evrende meydana gelenler Tanrı'nın eylemleri ile değil de görelilik kuramları ile açıklanmaktadır. Bu düşünceye göre din-bilim ilişkisi çatışmadan ibarettir.

Yeni fiziğin en önemli gelişmelerinden biri belirsizlik ilkesidir. Werner Heisenberg (1901-1976) “atom fiziğindeki garipliklerin açıklanması ancak eski ve pek aziz bazı fikirlerin bırakılmasıyla kabildir. Bu fikirlerden en önemlisi, tabiat olaylarının tam ve sıkı bir kanuna itaat ettiğine dair olan düşünce, yani nedensellik prensibidir.” Diyerek nedenselliği fizik olaylarının açıklanmasında yetersiz görmektedir. Nedensellik prensibi determinizm olarak bilinmektedir. Determinizme göre âlemde bir neden sonuç ilişkisi vardır. Determinizme göre âlemde her olayın bir sebebi vardır ve bu sebepler meydana geldiği zaman belirli sonuçlar meydana çıkmaktadır. Nedensellik prensibi bilimin çok önemli bir yapısı haline gelmiştir. Bilimin iki olay arasındaki ilişkileri araştırmak olduğu görüşü çok yaygındır ve bu görüşe göre nedensellik prensibi bilimin temeli haline gelmektedir. Bilimin bir olayın niçin meydana geldiğini açıklaması nedensellik prensibine göre yapılmaktadır. Örneğin göklerdeki yıldızların niçin döndüğü sorusuna nedensellik problemine dayanarak açıklama yapılmaktadır. Nedensellik bakımından açıklama yapmak demek olayların niçin olduğuna dair cevap vermektir. Nedensellik prensibi materyalistler tarafından da savunulmuş ve Galile ve Newton fiziği ile bilime girmiştir. Birçok filozof nedensellik prensibinden etkilenmiş ve tabiat olaylarını nedensellik prensibine göre tabiat kanunlarıyla açıklamaya çalışarak bunun dışında başka bir açıklamanın varlığını mümkün görmemişlerdir.⁷⁷

Heisenberg, nedenselliğe belirsizlik ilkesi ile meydan okuyarak adeta bilimin temellerini sarsmış ve bu çalışmalarıyla Nobel fizik ödülünü almıştır. Bu ilkeye göre örneğin bir atomun konumunu ve hızını ölçerken iki ölçümün de aynı anda yapılması mümkün değildir ve bu yüzden belirsizlik kaçınılmazdır. Heisenberg'e göre belirsizlik ölçüm aletleri ve ölçüm süreciyle bire bir alakalı değildir. Belirsizlik

⁷⁶ Kara Delik Haberi, https://www.trthaber.com/m/?news=ilk-kara-delik-fotografi-yayinladi&news_id=411479&category_id=4 [28 Ağustos 2019]

⁷⁷ Adıvar, *Ön. ver.*, s. 550-551.

doğanın temel bir özelliğidir. Heisenberg rastgeleliğin doğanın bir parçası olduğunu iddia etmektedir. Belirsizlik ilkesinin bilime girmesiyle artık gözlem yapılan bir şeyin sonucunun önceden kesin ve hatasız olarak kestirilemeyeceği sonucu ortaya çıkmaktadır. Belirsizlik ilkesinin kuantum fiziği açısından yorumu, atom altı parçacıklarının hareket yerlerinin önceden kestirilemeyeceğidir. Bunların ölçülmesi ve yerlerinin belirlenmesi mümkün değildir ve bu konuda nedensellik çaresiz kalmaktadır. Atom altı parçacıklarının hareket yönlerini ve yerlerini belirleyen değişkenlerin ne olduğu bilinmemektedir. Bu değişkenler tespit edilememektedir ve hala günümüzde de sırrını korumaktadır. Bu değişkenlerin sırrının çözülememesi din bilim ilişkileri açısından önemli sayılabilecek bir takım sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu değişkenlerin bilinmemesini bazıları doğaüstünde bir Tanrının iradesine bağlarken, bazıları ise evrende tam bir düzensizlik olduğu çıkarımına dayanarak Tanrının iradesinin bulunmadığına bağlamaktadırlar.⁷⁸

Görüldüğü üzere tarih boyunca günümüze kadar yaşanan gelişmeler din-bilim ilişkisinin seyrini belirlemede başrol oynamışlardır. İlk zamanlarda din ile bilimin karşı karşıya geldiğinden söz etmek mümkün değildir. Çünkü o dönemlerde henüz bilimsel gelişmeler yaşanmamıştır ve bilgi daha çok Hıristiyan din adamlarının tekelinde olmuştur. Sonraki dönemlerde yaşanan bilimsel gelişmeler ve klasik fiziğin temellerinin atılması ile gerçek bir din-bilim ilişkisi başlamış kabul edilmektedir. Din ile bilimin en sert haliyle karşı karşıya gelmesi de dünyanın ve evrenin yapısı ile ilgili keşiflere ve indirgemeci, determinist bir bilgi anlayışına sahip klasik fiziğin doğmasına dayanmaktadır. Son dönemlerde klasik fiziğin yerini modern fiziğin almasıyla, klasik fiziğin indirgemeci ve determinist yapısı terk edilmeye başlanmıştır. Kuantum gerçekliğiyle beraber din-bilim ilişkilerine farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki hem dini hem de bilimsel alanda tarih boyunca yaşanan gelişmeler din-bilim ilişkisinin seyrini de belirlemektedir.

⁷⁸ Kenan Sevinç, *Kuantum Fiziği Bağlamında Din-Bilim İlişkisi*, Yüksek Lisans Tezi, (18 Mart Üniversitesi, 2011), s. 83-84.

1.2.DİN-BİLİM İLİŞKİSİNE TEMEL YAKLAŞIMLAR

Din-bilim ilişkisi düşünce tarihi boyunca, din felsefecileri, ilahiyatçılar, bilim tarihçileri, bilim felsefecileri gibi araştırmacılar tarafından günümüze kadar incelenen ve güncelliğini koruyan bir konudur. Bu ilişkiyi en disiplinli haliyle ele alanlar ise din felsefecileridir. Bu ilişkinin incelenmesinin önemi akademik camia ile sınırlı kalmamıştır. Çünkü din-bilim ilişkisinin incelenmesi her kesimden insanı ilgilendirmektedir. Bundan dolayı din bilim ilişkisinde temel yaklaşımları bilmek ve bir fikre sahip olmak bazı sorunların ve düşüncelerin açığa kavuşmasında önemli kabul edilmektedir. Din bilim ilişkisi çerçevesi temelde üç başlıktan oluşmaktadır: Çatışma, bağımsızlık, uzlaşma. Bu üç temel başlığa dördünü olarak Cafer Sadık Yaran “İslamileşme” yi eklemiştir. Ian Barbour ise, din-bilim ilişkisini; çatışma, bağımsızlık, diyalog ve entegrasyon olarak ele almıştır. Biz çalışmamıza başlarken yaptığımız araştırmaları harmanlayarak, din-bilim ilişkisini; çatışma, bağımsızlık, uyuma ve bilginin islamleştirilmesi şeklinde ele almayı tercih ettik. Çoğu felsefeci, bilim adamı ve konuyla ilgili diğer disiplinlerin sözcüleri din-bilim ilişkisini ilgilendiren bir sorunu çözmeye çalışırken indirgemeci yaklaşımı benimsemektedir. Bu yaklaşıma göre çatışma, bağımsızlık ve uzlaşma yaklaşımlarından biri tercih edilip diğerleri dışlanmaktadır. Böyle bir yaklaşım sorunların çözümünde işimize yaramamaktadır. Din-bilim ilişkisi temel yaklaşımlarından hangisinin doğru hangisinin yanlış olduğu kanaatinden ziyade faydalı olacak olan temel yaklaşımların sebep ve konularını tespit edip bu yaklaşımlara sorgulamacı ve eleştirci bakış açısıyla yaklaşmak daha doğru bir yaklaşımdır. Bu bakış açısını kullanmak, bilimsel yöntemin de bir parçası kabul edilmektedir. Böylece sağduyulu ve samimi bir uğraş verilmiş olacaktır.⁷⁹ İnsani çabanın iki önemli alanı olan din-bilim ilişkisine olan bakış açısını temel yaklaşımlardan birinin ya da bir kaçının tercih edilmesi büyük ölçüde etkilemektedir. Son yıllarda yapılan çalışmalarda bu yaklaşımlardan sadece çatışmanın ya da tamamen bağımsızlık modelinin tercih edilmesinin örnekleri gözlemlenebilir şekilde azalmaktadır. Fakat bu gerçeğin görmezden gelinerek hala indirgemeci yaklaşımların tercih edilmesi insani çabanın önünü kesen eylemler olarak kabul edilmelidir.⁸⁰

⁷⁹ Cafer Sadık Yaran, *Din ve Bilim*, (Samsun: Sidre Yayınları, 1997), s.37.

⁸⁰ Michael Peterson ve diğerleri, *Akıl ve İnanç*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2017), s.483.

1.2.1. Çatışmacı Yaklaşım

Batıda modern bilimin temellerinin atılması ve Galileo ve Kopernik kuramlarının kabul edilmeye başlanması ile din ile bilim arasında gerçek bir çatışmanın temelleri atılmaya başlanmıştır. Bundan sonra yaşanan gelişmelerle günümüz modern bilimin din ve teolojiyi dışarıda bırakan temelleri atılmış ve buna engel olmaya çalışan Hıristiyan din adamları ile çatışmanın en gerçek ve en sert savaşları başlamıştır. Gerçek çatışmanın son dönemlerde ortaya çıkması ve bilimin natüralist ve materyalist temellerinin atılmasının en büyük sebebinin Hıristiyan din adamlarının yanlış anlayış ve çeşitli niyetlerine bağlı olduğunu düşünmekteyiz. Böylece bilim kendi karakterini kazanmış ve ancak bu haliyle bilimin gerçeğin açıklayıcısı olduğu kanaatine varılmıştır. Bu düşünceden hareketle bilimin pozitivist ve natüralist temellerinin atılmasındaki arkasında yatan sebebin gerçek bilimi yanlış teolojiden ve dini otoriteden koruma ve kurtarma arzusu olduğunu düşünmekteyiz.⁸¹

Din ve bilimin çatıştığı durumlarda mağdur olan taraf daha çok din olmuştur. Bunun nedeni dini meselelere inanç açısından bakılıyor olmasıdır.⁸² Çatışma konusundaki iddialar özellikle 19. yüzyılda J.W.Draper ve A.D.White'in eserleriyle kuvvet kazanmıştır. J.Y.Simpson'un eserinde din-bilim ilişkisi hakkında çatışma tezi savunulmuştur. Bu eserler, geniş kitleler tarafından bilimin din karşısında galip geldiği dönemlerde önem kazanmıştır. Bu yazarların çatışma tezini kullanmalarının sebebi bu yazarların kilisenin gücüne, özellikle papaların yanılmazlığına karşı giriştikleri mücadeledir. Çatışmanın konusu din ve bilimin kullandığı kaynakların ayrılmasına bağlıdır. Bilim olguları temel alırken dinler inançları temel almaktadır ve bu ayrım karşımıza naturalist dünya görüşü ve dine dayalı dünya görüşü olarak karşımıza çıkmaktadır. Çatışmanın temeli ise daha eskilere dayanmaktadır. En önemli çatışma konusu, Kopernik'in dünyayı güneş sisteminin merkezinden çıkararak yer merkezli anlayışa karşı gelmesiyle başlamıştır.⁸³ Çatışma tezinin diğer kaynağı da Darwin teorisidir. Çatışma tezini savunanlar özellikle bu iki çatışma unsuruna dayanarak bilimin daima din-bilim çatışmasından galip ayrıldığını iddia etmektedirler. Çatışma tezini eserlerine alan en etkili yazarlardan Draper ve White

⁸¹ Wilson, *Ön. ver.*, s.18-19.

⁸² Frederick Suppe, "Epistemoloji", *Batı geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, Gary B. Ferngren(Ed). Birinci Baskı, (İstanbul: Say Yayınları, 2016), s.51.

⁸³ Colin A. Russell, "Doğaya Dair Görüşler", *Batı geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, Gary B. Ferngren (Ed). Birinci Baskı, (İstanbul: Say Yayınları, 2016), s.31-33.

aslında bilimin katı bir şekilde kutsal kitaba göre yorumlanmasına karşı çıkmıştır. Örneğin Draper, bilimin din ile değil Katolikliğin uyguladığı baskı ile çatıştığını söylemektedir.⁸⁴ Draper ve White'ın tezine göre "Hıristiyan Kilisesi kendini doğruluğun belirleyicisi ve doğa bilimlerinin karşıtı olarak nitelemiş, bu yüzden de bilimin gelişimini bin yıl kadar geciktirmiştir."⁸⁵ Jaki, ise çatışma tezini ele alırken bilimin gelişmesine döngüsel tarih anlayışının engel olduğunu ve aslında başlangıç ve sonun olduğunu iddia eden dinlerin bilimin gelişmesine katkı sağladığını düşünmektedir.⁸⁶ Jaki'ye göre din ve bilim arasındaki ilişkiye yönelik bitmeyen bir kafa karışıklığı vardır. Çünkü bilimin matematiksel temelini oluşturan unsurları felsefi ve ideolojik tahlillerden ayrı tutma konusunda başarısız olunmaktadır. Çatışma tezinin savunulmasında felsefi ve ideolojik tahlillerin dikkate alınmaması en büyük problemlerden birisidir. Draper ve White'ın çatışma tezini savunmalarında tespit edilen problem de budur.

Yaran, din-bilim ilişkisindeki çatışmacı yaklaşımı ikiye ayırmaktadır. Birinci kısımda din ile bilimi birbirine tamamen zıt gören ve bilimi aydınlığın kaynağı olarak değerlendirip dini ise bağımsızlığın sebebi olarak değerlendiren görüş yer almaktadır. Bu görüşe taraf olanlar, bilim fanatikleri ve din karşıtlarıdır. Bu kimseler göre din ile bilim arasında gerçek bir savaş vardır. İkinci kısımda da din taraftarları olup bilim, özellikle sahte bilim ve yanlış bilim ile din arasında bir çatışmanın bulunduğu görüşü yer almaktadır.⁸⁷ Yaran'ın bu ayırımına göre her iki taraftaki görüşler farklı olsa da sonuçta her iki tarafta da çatışma tezi savunulmaktadır. Çatışma tezinin ilk türden yaklaşımına göre çatışma adeta üstün gelme savaşı olarak değerlendirilmiştir. Din de bilim de bu yaklaşıma göre gerçeğin tek açıklayıcı olarak karşı karşıya gelmektedir. Bu savaşta bir egemenlik kurulmak istenmektedir. Çatışma tezinin en büyük sebepleri bilimin pozitivist ve natüralist dayandırılması, evreni evrim teorisi ile açıklama çabasıdır. Bilimin bu şekilde temellendirilmesi, bilim ile dinin farklı alanlar olduğunu kabul eden bağımsızlık tezine kapı açsa da bilimin bu temellendirmesini savunanlar dini bilgiyi tamamen reddetmekte ve çatışmanın en sert halinin yaşanmasına sebep olmaktadır. Bu temellendirmeyi savunanlara göre insanlığın ilerlemesi de sadece bilime bağlı sayılmaktadır.

⁸⁴ Wilson, *Ön. ver.*, s.17-18.

⁸⁵ David C. Lindberg, "Ortaçağda Bilim ve Din", *Batı geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, Gary B. Ferngren, Birinci Baskı, (İstanbul: Say Yayınları, 2016), s.393.

⁸⁶ Wilson, *Ön. ver.*,s. 23.

⁸⁷ *Aynı*, s.39.

Günümüzde din-bilim ilişkisi çatışması aşırı uçlar olan bilimsel materyalizm ve dini literalizm arasında meydana gelmektedir. Medya bu çatışmanın şiddetinin artmasında önemli bir etkiye sahiptir. Din-bilim çatışmasının bu iki uçtan kaynakladığını ileri sürenler, bu uçları asla uzlaşamayacağını ve birinin tercih edilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu kişiler, birinin aynı anda hem evrime hem de Tanrı'ya inanmasının mümkün olamayacağına dair fikir birliğine varmaktadırlar.⁸⁸

Bilimsel materyalizmin iki önemli iddiası vardır. Birincisi evrendeki temel realitenin madde olduğu görüşüdür. İkinci iddiası ise bilimsel yöntemin bilgi edinmenin tek güvenilir yolu olduğu görüşüdür. Materyalistler bütün fenomenlerin maddi öğelerle açıklanabileceğini savunmaktadırlar. Bilimsel yöntemi savunanlara göre bilim, deneylerle ispat edilmiş teorilere dayanmaktadır. Bu yüzden âlemin en güvenilir açıklayıcısı deneyle test edilebilen, eleştiriye açık, nesnel ve evrensel olan bilimdir. Din ise eleştiri ve değişime kapalı, öznel, dar görüşlüdür.⁸⁹

Bilimsel materyalistlerden biri olan Edward O. Wilson, hayvanlar ve insanlar arasındaki bazı sosyal davranışları inceleyerek bunların benzerliklerine vurgu yaparak davranışlarının kökenlerinin evrimsel biyolojiye dayandığını iddia etmiştir. Wilson buradan yola çıkarak, bütün beşeri faaliyetlerin biyolojik ve genetik yapılarla indirgenerek açıklanabileceği sonucuna varmaktadır. Wilson, dinin pragmatist bir yorumunu yaparak eski çağlarda hayatta kalmak için lüzumlu olduğunu, fakat günümüzde işlevselliğinin kalmadığını, dinlerin artık insanın evrimsel sürecinin bir ürünü olduğunu iddia etmekte ve dinlerin yerini bilimsel materyalizmin alacağını söylemektedir.⁹⁰

Wilson evrimci biyolojinin insan doğasıyla ilgili her şeyi açıklayacağını iddia etmektedir. Ona göre zamanla dini açıklamalarının yerini biyoloji alacaktır. Wilson, ahlakın kökeninin de tanrı veya din olmadığını, ahlakın genlerin bozulmasını önlemek için evrimsel sürecin bir ürünü olduğunu iddia etmektedir.⁹¹

Steven Weinberg, Daniel Dennett, Richard Dawking, Francis Crick ve Peter Atkins'te de bilimsel materyalizmin örnekleri vardır. Ian Barbour, bu yazarların bilimsel meselelerle felsefi meseleleri ayrı ele almakta başarılı olmadıklarını

⁸⁸ Barbour, *Ön. ver.*, s.31.

⁸⁹ *Aynı*, s.32.

⁹⁰ *Aynı*, s.34.

⁹¹ Barbour, *Ön. ver.*, s.167.

söylemektedir. Barbour'a göre "bilim adamları popüler yazılarında, gerçekte bilimin kendisinde olmayan bazı ideler için bilimin otoritesine başvurma eğilimindedir." Bu yazarlara göre bilim evrenin anlaşılmasında tek yoldur. Bu yolda güvenilebilecek tek unsur da bilimsel yöntemdir. Bilimsel yöntem sayesinde evreni anlama ile ilgili bütün izahlar, bilimin ürünü olmadıkları takdirde dışarıda bırakılacaklardır. Bunun bilgi edinme ve evreni anlama aşamasında engelleyici bir tarafı vardır. Arthur Eddington, bunu güzel bir örnekle anlatmaktadır. Eddington'un anlattığı hikâyede üç inçlik ağla denize açılan bir balıkçı vardır. Bu balıkçı ağının yakalayamadığı balıkların orada yaşamadığı kanaatine varmaktadır. Eddington, bu hikâyeden yola çıkarak, avlanma yöntemlerimizin sahip olacağımız gücü belirleyeceğini söylemektedir.⁹² Bilim kendi yöntemlerini uygulayarak ulaştığı bir takım gerçeklerde noksanlık bulunmadığını ve tek gerçeğe ulaşma yolunun kendi yöntemleri olduğunu iddia edemez. "Hakikati bilimle sınırlamak, bilimin emrettiği bir şey değil, olsa olsa bir ideolojidir."⁹³

Din ile bilimin çatıştığını iddia edenlerin en dikkat çekici tarafı bu çatışmadan dinleri sorumlu tutuyor olmalarıyla bazı bilimsel yöntemleri ve sahte bilimlere göz önüne almamalarıdır. Örneğin Russell, dini inançların temelsiz olduğunu ve bu inançların dinin diğer iyi yönlerini göz önüne alarak benimsenmelerinin saçmalık olduğunu söylemektedir. Russell, dinlerin temelsiz iddiaları sürdüğü sürece dinlerin inançlardan öte geçip bir duyuş şekli olduğu sürece bilimle çatışacağını söylemektedir.⁹⁴ Russell'a göre çatışmanın en şiddetli hali, dinin kutsal kitap ile bazı kesinlemeler ileri sürmesi ve bilimin dinin önemli bir felsefi ya da kelami öğretisine ters düşmesi ile ortaya çıkmaktadır. Ortaçağ'da din ile bilim arasındaki çatışma daha çok yetki ve gözlem kavgasından ibarettir. Ortaçağ'da yeryüzünün insanların yaşayıp yaşamadığı, cisimlerin düşme hızlarının kütleleriyle orantılı olup olmadığı gibi merak konusu olan sorulara verilen cevaplar gözleme başvurarak değil, Aristoteles ve Kutsal kitaptaki ilke ve yorumlara dayanarak cevaplandırılmıştır.⁹⁵

Din-bilim ilişkisinde çatışma tarafında yer alan kişilerin bazılarına göre çatışmanın temelinde bağnazlık vardır. Bu bağnazlık özgür araştırmayı engellemekte ve bilimsel gelişmeyi yavaşlatmaktadır. Bu görüşe göre çatışmanın tek sorumlusu din

⁹² Aynı, s.35.

⁹³ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018), s.291.

⁹⁴ Russell, *Ön ver.*, s. 15-16.

⁹⁵ Aynı, s. 17.

veya teolojidir. Cemal Yıldırım, dinin evrenin açıklama konusunda bağınaz ve tek düze olduğunu ileri sürmektedir. Dinin bu bağınazlığından dolayı düşüncede otoritesini kaybetmek istemediği için bilimle çatıştığını iddia etmiştir. Yıldırım şöyle söylemektedir: “kavganın nedeni daha derinlerde yatan metafizik anlayışlar arasındaki çelişkedir. Din, bir yanıyla ideolojiktir; tüm ideolojiler gibi aradığı mutlak iktidar, paylaşmaya razı olmadığı şey egemenliktir.” Yıldırım’ın bu düşüncesine ve ona ortak olanlara göre çatışmanın sorumlusu dini ve teolojik ideolojilerdir. Yıldırım dâhil, bu görüşten yana olanlar, çatışmanın sorumlusu olarak dini veya teolojiyi gösterirken dinler arasında bir ayrım yapmamaktadırlar. Hâlbuki dinin tüm düşünce alanlarında, realitenin tek egemenliğini elinde bulundurma ideolojisini İslam dinine yüklemek kolay değildir. Bu iddialar skolâstik Hıristiyan teolojisi ve kilisenin bilime karşı giriştikleri tekelcilik tutumunu gösterebilir. Fakat İslam dininin skolâstik Hıristiyan felsefesi ve kilisenin tekelci ve tekfirci tutumu ile benzerliği bulunmamaktadır.⁹⁶ İslam dininin bütün ideolojilerle aynı kefeye konması mümkün değildir. Bir ideolojiyi belirleyen dayandığı temeller, uyguladığı yöntemler ve hedeflediği sonuçlardır. İslam’ın diğer dinlerin ideolojileriyle aynı kefeye konması bunların tek bir temele, amaca ve yönteme dayalı olmasını gerektirir. Ancak şu bir gerçektir ki İslam’ın ideolojik yapısı özgün ve oluşturduğu teoloji de diğer dinlerden bağımsızdır.

İslam teolojisine Kelam denmektedir. Kelam ilmi, her şeyi açıkladığını iddia etmeyip doğruların tek açıklayıcısının kendisi olduğunu savunmamaktadır. Kelam ilminin herhangi bir egemenlik kurma iddiası bulunmamaktadır. Nitekim kelam ilminin tanımlanmasında dahi bu görülmektedir. Kelamın tanımında dikkat çeken nokta varlıklarla başlangıç ve son itibariyle ilgilenmesi ibaresidir. Bu demek oluyor ki kelam ilmi bilme anlayışını sınırlandırmaktadır. Varlıkların diğer açılardan açıklanmasını müspet ilimlere bırakmaktadır. Aynı şekilde geleneksel İslam anlayışına göre de ilimler akli ve nakli olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu durumda teolojinin gerçeğin açıklayıcılığını tekeline almak istediği, ideolojisini bu açıdan kurmak istediği iddiası tüm dinler için söz konusu değildir. İkinci çatışma türüne göre din-bilim arasında gerçek bir çatışmadan söz edilmemekte ve bu çatışmanın sorumlusu teoloji veya din olmamaktadır. Çatışmanın sorumlusu yanlış veya sahte bilim ve türevleridir. Bu çatışma türüne göre din-bilim arasında çatışma olduğu

⁹⁶ *Aynı*, s.44-45.

düşüncesi ateşli bir şekilde savunulmamaktadır. Bu düşüncede olanlar için din-bilim arasında bir savaş da söz konusu değildir. Ancak bu çatışma türüne göre bazı konularda zaman zaman bir çatışmanın olduğu kabul edilmektedir.⁹⁷

Yaran'a göre çatışmanın sorumlusunu din veya teolojide arayan pozitivist çatışma türü de sorumlunun bilim ve uzantılarında arayan fundamentalist yaklaşımlar da tatmin edici değildir. Konuya daha çok yansız bir şekilde yaklaşmak gerekmektedir. Yaran'a göre hem dinde hem de bilimde bazı ilintiler, ideolojik girdiler bulunmaktadır. Maalesef araştırmacılar tarafından bu ilintisel unsurlar dikkate alınmamaktadır. Fakat çatışmanın sorumlusu sadece din veya bilim olarak gören anlayışlar bu ilintisel unsurları dikkate almadığı için din ile bilimin çatıştığı yargısına varılmaktadır.⁹⁸

Din-bilim çatışmasının tarihi çok eskilere dayansa da asıl çatışma Hıristiyan Batı dünyasında ve 16. yüzyıldan sonra yaşanan bilimsel gelişmelerle başlamıştır. Din ile bilim arasındaki çatışmanın her dönemde ve her kültürde olduğu ile ilgili bilgiler çarpıtmadan ibarettir. Örneğin İslam kültüründe din ile bilimin çatışmasına verilebilecek bir örnek olmadığı gibi, İslam teolojisinin bilimsel gelişmelere engel olduğunu ispatlayacak hiçbir iddia yoktur.⁹⁹

Barbour'a göre çatışmanın sebeplerinden biri kutsal kitabın literal olarak yorumlanmasıdır. 20. yüzyılda kutsal kitabın hatalı olup olmadığı üzerinde bazı tartışmalar yaşanmış, Katolik kilisesi kutsal metnin İsa'nın yaşamında ortaya çıkan asıl vahye bir tanıklık ettiğini ileri sürmüştür. Fakat fundamentalistler tarafından kutsal metnin hatasız olduğu fikri kabul görmüştür. Dini literalistlere göre evrim teorisi kutsal kitaba aykırı ve materyalist felsefeye de öncü olduğundan kabul edilmemelidir. Dini literalistler, evrim teorisinin okullarda öğretilmesinin yasaklanması gerektiğini savunmuşlardır. Hukuk profesörü ve Discovery Institute Bilim ve Kültür Merkezi'nin kurucu ortağı Phillip Johnson'da kendisini bilimsel yöntemleri benimsiyormuş gibi gösteren materyalistleri sert bir şekilde eleştirmiş ve evrim teorisini de ateizmin ürünü olarak suçlamıştır. Michael Behe biyokimyacı olarak evrilmesi mümkün olmayan karmaşık sistemlerin bulunduğunu göstererek, bu karmaşık sistemlerin akıllı bir tasarımcının işi olduğunu savunmuştur. Evrim

⁹⁷ Yaran, *Ön. ver.*, s.46.

⁹⁸ *Aynı*, 1997, s.48.

⁹⁹ Yaran, *Ön ver.*, s.41-42.

teorisinin sahte bilimin işi olduğunu ve teoriyi savunanların yanlış olduğunu iddia etmiştir.¹⁰⁰

Bilimsel materyalistler evrenin tesadüf ve zorunluluk ile meydana geldiğini, evrende bir düzen ya da amaç olmadığını ileri sürmektedirler. Örneğin Steven Weinberg, evrenin anlamsız olduğunu söylemektedir.¹⁰¹ Felsefeci Daniel Dennett'a göre de evren amaçsız ve anlamsız bir şekilde evrimle oluşmuştur. Darwin, evrimin düzenli yasalarla oluştuğunu düşünmüştür. Fakat Dennett, evrimin düzenli yasalarla oluştuğu düşüncesini reddetmektedir. Ona göre evrimin iki önemli kaynağı mutasyon ve doğal seçilimdir. Bu ikisinden başka evrimi yöneten başka kaynak yoktur. Dennett'a göre fizik yasaları da kaosun bir sonucudur. Ona göre evrimi kabul eden bir kimsenin deist olması mümkün değildir. O böylece evrimci bilim ile natüralist felsefeyi birleştirmektedir.¹⁰²

Phillip Johnson, Darwinizmin deistik eleştirisini yapanların en önde gelenlerindedir. Johnson, mikro evrimi kabul ederek makro evrimi kabul etmemiştir. Ona göre makro evrimle yeni bir türün oluşması mümkün değildir, fakat canlılardan küçük değişikliklerin olduğu sonucuna varmak kolaydır. Johnson, evrime kanıt olarak getirilen örneklerin hepsinin mikro evrimle alakalı olduğunu ve yeni bir türün oluşumuna örnek olmadıkları için makro evrim diye bir şeyin olmadığını, getirilen sözde kanıtların aldatmaca olduğunu savunmaktadır. Örneğin, ispinozların gagalarındaki farkların iklim şartlarına göre değiştiğini ve yeni bir türün ortaya çıkmasına örnek olarak getirilemeyeceğini söylemiştir. Johnson'a göre insanın maymunla ortak bir ataya dayandığına dair getirilen ara geçiş formları ile ilgili yorumlar bilimsellikten uzaklaşarak felsefi söylemlerle çarpıtılmıştır. Bu geçiş formları ile ilgili yaklaşımlar ona göre sadece spekülatif yorumlardan ve öznellikten ibarettir. Johnson, Erken Kambriya döneminde herhangi başka bir canlıya benzemeyen bazı yarattıkların aniden ortaya çıkmasının anlaşılmasız olduğunu belirterek, birçok türün milyonlarca yıldır çok az değişiklikler yaşadığını söylemiştir. Ona göre evrime kanıt arayan bazı paleontologlar sadece değişimle ilgilenmiş fakat canlılar arasındaki sabiteye arkalarını döndüklerini iddia etmektedir. Johnson,

¹⁰⁰ Barbour, *Ön. ver.*, s.35-38.

¹⁰¹ *Aynı*, s.72.

¹⁰² *Aynı*, s.133-134.

Kambriyan döneminde meydana gelen olayların yeni genetik bilginin ortaya çıkması ve sürmesi için Tanrı'nın müdahalesi olduğunu söylemektedir.¹⁰³

Biyolog Richard Dawkins, kitabında evrim teorisine geniş yer ayırarak, teorinin evrenin düzensiz olduğuna delil teşkil ettiğini savunmaktadır. Evrimi eleştirenlerin bir kısmı göz gibi karmaşık sistemlerin mutasyonla oluşabilmesi için gözün diğer parçalarının ayarlanmış olmasını aksi halde oluşan sistemin yararsız olacağından gözün gelişmesinin mümkün olmayacağını savunmuşlardır. Dawkins, bu eleştirileri gözün evrimleşmesi için birçok küçük gelişme olabileceğini savunarak reddetmektedir. Dawkins, göz veya diğer karmaşık sistemleri olan organların akıllı bir varlığın eseri olduğu düşüncesine ihtiyaç duymamaktadır. Dawkins'e göre doğada tamamen düzensizlik ve kargaşa hâkimdir. Bu düzensiz doğada bilim tek açıklayıcıdır ve bilim doğada bir amaç olduğunu kanıtlayamıyorsa amaç yok demektir. Dawkins, tek gerçeğin madde olduğunu iddia ederek materyalizme kaymaktadır. Evrimin gerçekleşmesi için de bir yaratıcıya ihtiyaç olmadığını iddia düşünmektedir.¹⁰⁴

Din-bilim çatışmasının en büyük sebeplerinden biri de bilimin popülerleşmesidir. Örneğin, Stephen Jay Gould'un eseri bilimi popülerleştiren bir kaynak olmuştur. Kitabında sunduğu örneklerin çoğu çatışmanın varlığını ispatlamak isteyen kimseler tarafından kullanılan örnekler olmuştur. Fakat Gould, bilim ile dinin doğal düşman olduğu yargısını reddetmektedir. Gould, eserinde Thomas Burnet ve taraftarlarının Nuh tufanına yaptığı eleştirileri ele alarak onların bu tutumunun dogmatik olduğunu söylemiş ve modern yaratılışçıların hoşnutsuzluğunu paylaşmıştır.¹⁰⁵

20. yüzyılda yazılan bazı eserler din-bilim çatışmasını desteklememesine rağmen yanlış anlaşılmalara sebep olmuşlardır. Gillispie, 'Nesnelliğin Kıyısında' adlı eserinde bilim ile dinin çatışması isimli başlıkta okuyucular Gillispie'nin çatışmayı desteklediği yanlıgısına düşmüşlerdir.¹⁰⁶ Bu örnekten anlaşıldığına göre 20. Yüzyılda insanlarda din ile bilimin çatıştığına dair bir yargı vardır. Bu durumu anlamak zor değildir çünkü 20. Yüzyılda postmodernizm anlayışı etkili olmuştur. Stephen P. Weldon'un da söylediği gibi postmodernizmin din-bilim ilişkisinin algılanmasına

¹⁰³ Aynı, s.134-135.

¹⁰⁴ Aynı, s.131.

¹⁰⁵ Aynı, s.132.

¹⁰⁶ Wilson, *Ön. ver.*, 2016, s.24.

büyük bir etkisi olmuştur. Çünkü postmodernizm bütüncü sistemlere karşı durmaktadır. Dinin kendisi bir bütün olduğu gibi kullandığı dil de belli bir amaç doğrultusunda şekil almaktadır.¹⁰⁷

Çatışmacı yaklaşım bilimin bazı temellere dayandığından hareket ederek din ve bilimin sürekli bir savaş halinde olduğunu varsaymaktadır. Çatışmacı yaklaşımı savunanlar bilimin temeline deney ve gözlemi koymaktadır. Fakat deney ve gözlem ile elde edilmiş bir bilgi katıksız bilgi değildir. Matematiksel olması o bilginin katıksız olduğu anlamına gelmemektedir. Din bilim çatışmasının en büyük sebeplerinden biri bilimin içine natüralizmin gizlenmiş olmasıdır. Bilimsel natüralizm bilimin natüralist bir anlayışla kurulmuş şeklidir. Bilimsel natüralizme göre insan doğanın bir parçasıdır. Doğa dışında hiçbir gerçeklik yoktur. Varlıklar sadece doğal süreçlerle açıklanmaktadır. Bilimsel bilgi oluşturulurken doğa dışındaki bilgi kaynakları dışarıda bırakılmaktadır. Natüralizm yeni bir anlayış değildir. Gerçekleşen doğa olaylarının Tanrının eylemi olmadığı düşünceleriyle Sokrates öncesi filozoflara kadar dayanmaktadır. Emplodekles, Lukretius, Levkippos, Demokritos Tanrının müdahalesinin bulunmadığı bir âlem anlayışı getirerek doğa olaylarının evrim ya da atomların hareketleriyle gerçekleştiğini düşünmüşlerdir. Platon ve Aristoteles ise doğada bir akıllı tasarım bulunmadığını, Tanrının müdahalesinin bulunmadığını iddia eden görüşlere karşı çıkmışlardır.¹⁰⁸

Hıristiyanlığın ilk bin yılında bilim, teolojinin emri altında, onun hizmetkârı gibi kalmıştır. Bu dönemde bilime kutsal kitaptaki doğa referanslarını anlama görevi verilmiştir. 12. ve 13. yüzyıllarda Yunan eserlerinin etkisiyle determinist anlayış kendine tekrar yer bulmuştur. 17. ve 18. yüzyıllarda mucizelerin imkânsızlığı ile ilgili tartışmalar yapılmıştır. Kutsal kitaplar eleştirilmeye başlanmıştır. 19. yüzyılda doğa ile ilgili açıklamalar ilahi faaliyete başvurmadan teolojiden ayrı bilim anlayışı kurulmak istenmiştir. 20. yüzyılda Darwin teorisi de bilimsel natüralizmin bilimin her alanına kök salmasında etkili olmuştur. Bu yüzyılın temel bilimsel hareketi varlığı doğal nedenlerle açıklama girişimidir. Bu girişimin en önemli sonucu natüralizmin bilim ile birleştirilerek 20. yüzyıl ve günümüze kadar gelen bilimin içine gizlenmiş olmasıdır. Natüralizm etik ve zihinle ilgili sorunlarla başa çıkmak

¹⁰⁷ Aynı, s.354.

¹⁰⁸ Edward B.Davis, Robin Collins, "Evrimsel Etik", *Batı geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, Gary B. Ferngren (Ed). Birinci Baskı, (İstanbul: Say Yayınları, 2016), s.308.

için indirgemecilik ve eleyici materyalizmi savunmuştur. Etik toplumsal adetlere ve kültürlerle ya da bir takım duygulara, zihin ise doğal süreçlere indirgenmiştir. Fakat filozofların çoğu natüralizmin bu indirgeme çabasında başarılı olmadığını düşünmektedir. Eleyici materyalizm bir söylemin önde gelen terim ve kavramlarının gözlemlenen evrende karşılıklarının bulunmadığını ve böyle terimleri kullanan iddiaların yanlış olduğunu savunmuştur. Eleyici materyalizm günümüzde bazı çelişkileri ve kendini çürüttüğü düşüncesiyle pek taraf bulamamıştır.¹⁰⁹

Din-bilim çatışmasının en büyük sebeplerinden biri bilimin Natüralist temeller üzerine inşa edilme çabalarıdır. Natüralistler insan bilinci gibi şu an açıklanamayan şeylerin ileride bilim tarafından açıklanacağını savunmaktadırlar. Örneğin Colin McGinn bilimi, bilinci anlamının tek yolu olarak görüp bu sorunun bilim tarafından ileride çözüleceğini iddia etmektedir. Natüralistler her türlü batıl inanç, bilim karşıtlığı ve teolojik iddiaları natüralist karşıtlığı ile ilişkilendirmişlerdir. Natüralizm aynı zamanda materyalizm ile maddesel dünya görüşü açısından yakından ilişkilidir. Günümüzde ikisinin birleşmiş olduğu düşünülmektedir. Bertrand Russell gibi birçok kişi materyalizmin bağımsız bir sistem olmadığını bazı teolojik dogmalarla savaşmak için üretilmiş başka bir dogma sistemi olduğunu düşünmektedir. Bununla beraber birçok kişi dini inançları ve kutsal metinleri naturalist anlayışlarla açıklamaya çalışmışlardır. Örneğin birçok Hıristiyan din adamı bedeninin yeniden dirilmesi inancını kabul etmemişlerdir. Bunun gibi naturalizmin lehine yapılmış savunmaların amacı dini inançları naturalist şekliyle tekrar yorumlamaktır. Günümüzde bilimsel naturalizm bilime egemen olan bir akım olsa da hem bilimin içinde hem de dışında sorgulanmaktan kaçamamıştır. Bilinç gibi evrende çözüme kavuşturulmamış birçok meselenin çözümü için bilimsel naturalizmin kendini yenilemesi gerekmektedir.¹¹⁰

Görüldüğü üzere din-bilim çatışmasını doğuran en büyük sebepler ideolojik yaklaşımlardır. Özellikle Ian Barbour'un da ifade ettiği gibi dini literalizmin bilimle çatışmaması mümkün değildir. Kutsal kitaplar hiçbir mecaz ve teville yer verilmeksizin harfi harfine yorumlandığında çatışma kaçınılmaz hale gelmektedir. Bilimin naturalist ve materyalist temeller üzerine kurulması da katı akılcı yaklaşımların da desteği ile çatışmayı kaçınılmaz hale gelmektedir. Bilimin bu tür ideolojilerle bağı olduğu sürece çatışma bazı kesimler tarafından sürdürülmeye

¹⁰⁹ Aynı, s. 312-313.

¹¹⁰ Aynı, s. 314-316.

devam edecektir. Bilimsel materyalizmi savunan bazı düşünürler kendi felsefelerini desteklemek adına bilimsel kavramları kullanılabilir alanın ötesine taşımışlardır. Biz bu tutumun insanın bir bütün olduğu gerçeğinden yola çıkarak, gerçeğin toplam bilgisine ulaşmada engelleyici olduğunu düşünmekteyiz. Bütün çatışma iddiaları ele alındığında görmekteyiz ki aslında din bilimle değil, bilimin natüralist ve materyalist temeller üzerine kurulmuş haliyle çatışmaktadır.

1.2.2. Bağımsızlık Yaklaşımı

Karl Barth, Batı'da din ile bilimin birbirinden tamamen bağımsız olduğunu savunan düşünürlerin başında gelmektedir. Barth, din ile bilimin kullandığı yöntemlerin, ilgilendiği konuların tamamen farklı olduğunu savunmaktadır. Bu yüzden teologlar bilimden, bilim adamları da teolojiden bağımsız olarak araştırmalarını sürdürebilmektedir. Barth'a göre bilim evreni anlama ve doğru bilgiye ulaşmada beşeri gözleme, akıl yürütmeye, din ise vahye dayanmaktadır. Barth, kutsal kitapların literal yorumlarının yapılmasını da uygun görmemektedir. Ona göre, İncil vahyin tanıklığından ibaret olup vahyin kendisi değildir. Bu yüzden incilin yanılabilirliğini kabul etmek lazımdır. İncil'i yazanlar o dönemin kültüründen etkilenmişler ve kendi anlayışlarını yansıtmışlardır. Bu yüzden İncil'i bilimin karşısına literal yorumu ile çıkarmak çatışmaya sebep olacaktır. Protestan İlahiyatçı Longdon Gilkey, bilim ve dinin farklı soruların peşinde olduğunu ve farklı yöntemler kullandığını göstermek için dört ayırım yapmıştır. Gilkey, bu ayrımları yaparken kutsal kitaplardan bilimsel sonuçlar çıkarmaya çalışan literalistleri eleştirmek istemiştir. Bu ayrımlar:

- a) Bilimin nesnel olan, genellik ifade eden verileri açıklamaya çalışırken, din ise âlemde mevcut olan düzen ve yaratılmış her şeydeki genelliği açıklayıp, tecrübelerle vurgu yapmaktadır.
- b) Bilim açıklama yaparken, araştırma sürecinin başında nasıl sorusunu sormaktadır. Din ise var olanların amacını açıklamaya dayalı niçin sorusunu sormaktadır.
- c) Bilimin otoritesi deney ve gözlemdir, dinin otoritesi ise Tanrı'nın gönderdiği vahiydir.

d) Bilim test edilebilir, güvenilirliği sorgulanabilir nicel açıklamalar yapmaktadır. Din ise sembolik ve kıyas yapmaya dayalı açıklamalar yapmaktadır.¹¹¹

Din ile bilimin kullandıkları farklı dillerden dolayı birbirinden bağımsız olduğu da düşünülmektedir. Bilimin kendine has dili vardır. Bu dil özellikle 1950'li yıllarda mantıkçı pozitivistlerce belirlenmiştir. Bilim dilinin fonksiyonları tahminler yapmaya ve belirli sınırların dışına çıkmamaya dayanır. Kullandığı dili kullandığı yöntemlerin ötesine geçmemelidir. Sorduğu sorular da doğal olgularla ilgili olmalıdır. Bu yüzden bilimin verdiği cevaplardan bir yaşam felsefesi, ahlaki bakış ya da bir dünya görüşü çıkmasını beklemek doğru olmamaktadır. Din dilinin fonksiyonu ise, bir yaşam felsefesi belirlemeye, ahlaki bir hayat yaşamaya, bir takım kutsalların var olduğunu öğretmeye dayanmaktadır.¹¹²

Stanley Ladislas Jaki, bağımsızlık tezinin çıkış noktasını Newton'a dayandırmaktadır. Jaki'ye göre bilim, nesnelerin matematiksel açıklamalarını yaptığı sürece bütün teolojik yaklaşımlardan bağımsızdır. Newton, Principia'da doğa felsefesinin matematiksel ilkelerini açıklamaktadır. Buna göre din ile bilim ilişkisi Newton'dan önce ve sonra olarak ayrılmaktadır. Newton'un Princepia'sından sonra bilimsel yöntem teolojiden bağımsız, matematiksel karaktere bürünmüştür. Jaki'ye göre din ve bilim arasındaki ilişkiye yönelik bitmeyen bir kafa karışıklığı vardır. Çünkü bilimin matematiksel temelini oluşturan unsurları felsefi ve ideolojik tahlillerden ayrı tutma konusunda başarısız olunmaktadır.¹¹³

Gould, din ile bilimin bağımsız alanlar olmasının sebebini öğretilerinin farklılığına dayandırmaktadır. Gould: "Bilim öğretisi, deneysel alanı kaplar: Evren nasıl var oldu ve niçin bu şekilde çalışmaktadır. Din öğretisi ise nihai anlam ve ahlaki değer sorunlarıyla uğraşır." demektedir. Her iki alanın da özel bir takım soruları, sahip çıktıkları kuralları ve yargıya varmak için kullandıkları ölçütleri vardır. Gould, bilimsel teorilerden ve keşiflerden dini sonuçlar çıkarılmasına da karşıdır.¹¹⁴

¹¹¹ Barbour, *Ön. ver.*, s.40.

¹¹² *Aynı*, s.42.

¹¹³ Jaki, *Ön. ver.*, s.89.

¹¹⁴ Barbour, *Ön. ver.*, s.139.

Cafer Sadık Yaran, din ile bilim arasındaki ilk ayrımın Batıda ortaya çıktığını söylemektedir. Batıda ilk olarak Hıristiyan inancı ile felsefe birbirinden ayrılmış ve böylece bağımsızlık tezinin ilk örneği ortaya çıkmıştır. Hıristiyan kilisesi ile modern bilim arasında ortaya çıkan çatışmalar din ile bilimin farklı yönlerinin bulunduğu ve farklı alanlar olduğu ile ilgili düşüncelerin oluşmasına sebep olmuştur. Bu bağımsızlık yaklaşımının yayılması Descartes'in bağımsızlık modelinin kullanılması ile yaygınlaşmaya başlamıştır. Descartes, din ile bilimin bağımsız olduğu ilkesini ortaya koymuş ve bilim ve dinin farklı alanlarının bulunduğunu savunmuştur. Din ve bilimin birbirinden farklı yönleri gittikçe ortaya çıkmış ve düşünürlerin bağımsızlık tezini kullanmalarında etkili olmuştur. Yaran'a göre "Deist ekzistansiyalistlerde, Witgenstein'ci fideistlerde ve bazı çağdaş Protestan teologlarda gördüğümüz, din ile bilim arasındaki bağımsızlık ilişkisine dair ikinci yaklaşıma göre, bilim ile din arasında tam bir farklılık, ayrılık, bölümleşme ve kompartımanlaşma vardır."¹¹⁵

Boutroux, din ile bilimin birbirinden bağımsız olmadığını Descartes'in yaklaşımından hareket ederek şöyle dile getirmektedir: "Descartes, din ile bilimin bağımsız oldukları ilkesini ortaya koyar. İlmin kendine mahsus bir alanı vardır: Tabiat. Kendine mahsus aletleri vardır: Matematik ve tecrübe. Din ise ruhun dünya ötesindeki mukadderatı ile meşgul olur ve bir takım inanç esaslarına dayanır. Üstelik bu inanç esasları, skolâstik ilahiyatının o incelikleri ile hiç de ilişkisi olmayan bir sadelikte idiler. Bilim ile din ne birbirlerine güçlük çıkarırlar, ne de birbirlerine egemen olabilirler. Çünkü normal ve meşru bir şekilde inkişaf ederlerse, birbirlerine hiç rast gelmezler. Bilim ile din, karşılıklı bağımsızlığa sahiptirler. Fakat bundan, beşer zihninin bilim ile dini, birbirlerine yabancı iki sınıf gerçek olarak kabul ettiği sonucu çıkarılamaz. Felsefî bir düşünce bunların böyle birbirinden kesin bir şekilde ayrı ayrı şeyler olduğunu kabul edemez." Boutroux, din ile bilimin tamamen bağımsız olmadığı görüşünü temellendirirken bu şekilde Descartesçi doktrini tercih etmiştir. Çünkü Descartesçi doktrin birbirlerinden farklı bulunan din-bilim ilişkisi gibi şeyler arasında bağlantı arayan, birbirlerini kesin olarak ayırmayan bir doktrindir.¹¹⁶

Necip Taylan, din ile bilimin birbirinden ayrı alanlar olduğunu savunmaktadır. Ona göre din ile bilim ilgilendikleri konular, nihai amaçlar ve kullandıkları

¹¹⁵ Yaran, *Ön. ver.*, s.49.

¹¹⁶ Boutroux, *Ön. ver.*, s.19-20.

yöntemler itibariyle bağımsız alanlardır. Taylan: “İlmin madde âleminde meydana gelen sabit münasebetler sahasında çalışmaktadır” diyerek din ile bilimin sınırlarını çizmektedir. Bilim duyu organları ile deney aletleri ile çalışmaktadır. Bilim nasıl sorusuna cevap vermektedir ve sahası bundan ibarettir. O yüzden bilim kendi yöntemlerinin ve inceleme sahasının dışına çıkarsa metafizik sahaya girmiş olur ve çatışmanın yaşanması kaçınılmaz hale gelir. Örneğin, meleklerin varlığı konusu dinin sahasına girmektedir. Bilim kendi yöntemleri ile bu iddiayı incelemeye çalışırsa hata etmiş olur. Çünkü böyle bir iddia hakkında herhangi bir delile ulaşamayacağı için meleklerin varlığını inkâr etmek durumunda kalabilir. Hıristiyan din adamları ile dünyanın evrenin merkezi olup olmadığı ile ilgili bilimin tartışma konusu astronomik gözlemlerle ilgilidir. Astronomik teknikler kullanılarak dünyanın güneşin etrafında döndüğü tespit edilmiş ve yer merkezli anlayış terk edilmiştir. Bu astronomik tekniklerin din ile alakası yoktur. Dinin sahasının dışında kalmaktadır. Dinin itikadi esasları ve inanılması gereken diğer hususlar da bilimle alakalı değildir. Örneğin tanrının varlığı ile ilgili hiçbir bilimsel araştırma onun varlığını inkâr etme sonucuna götürmemektedir.¹¹⁷

Taylan’a göre dinin diğer bir özelliği de gaybi olana iman etme zorunluluğudur. Tecrübe edilebilen, deney ve gözlem yoluyla bilinebilen, duyu organları ile kesin olarak algılanabilen hususlara iman etme dinin amacına aykırıdır. Bütün bu hususlar tecrübe sahasında olduklarından bilimin konusudur. Bilim bir şeyi belirlerken deneyi kullanır, ancak din vahye tabidir. Dinin bilimin ötesindeki en önemli farkı inanç boyutu olmaktadır. Bu inanç da gaybi olmak durumundadır. Yoksa gaybi olmayana inanmaya iman etmek denmemektedir. Bu dinin yegâne hedefine aykırı düşmektedir. Uzun yıllar boyunca bilime birçok hedef belirlenmiştir. Ancak genel kabule göre bilimin hedefi tabiata hâkim olmaktır. Bilimin böyle bir hedefinin bulunduğunu vurgulamak, bilimin büyük bir güç olduğunu savunmak evreni anlamada bilimin tek gerçek yol olduğu düşüncesini doğurabilmektedir. Fakat gerçekten bilimle uğraşan insanlar için asıl önemli olan alçak gönüllülikle evreni bilimsel yöntemlerle anlamaya çalışırken doğa olaylarının dayandığı temelleri ve tabiat kanunlarını ortaya çıkarmak, bulduğu kanunları çeşitli şekillerde formülleştirmektir. Bilimin niteliksel değil, niceliksel yönünün vurgulanması spekülasyonlara sebep olabilmektedir.¹¹⁸

¹¹⁷ Taylan, *Ön. ver.*, s. 282-284.

¹¹⁸ *Aynı*, s. 288-289.

Werkmeister'e göre din-bilim çatışması ve bilimin teolojik ve dini sahayı inkâr etmesi eskilere dayanmaktadır. Psikoloji biliminin gelişmesi ile insanın sadece maddeden ibaret olmadığı ve biyopisşik bir yapısının olduğu görülmüştür. Artık bilimsel materyalizm ve pozitif bilimin insanın bu çok yönlü yapısını parçalamasının bir iyilik olmadığı anlaşılmıştır.¹¹⁹

Bilim gözlemleyemediği ve deneyleyemediği bilgileri, dinin iddialarını ve teolojik yorumları ne kadar fazla inkâr etmeye devam ederse o kadar bilinmeyen şeylerin sayısı artacak ve muallâklar çoğalacaktır. İnsan ruh ve bedenden meydana gelen bir varlıktır ve bilim insana bu yönüyle yaklaşmak durumundadır. Bilim, insanı sadece maddeden ibaret saymamalı, ruhu da tanımalıdır.¹²⁰

İnceleme konuları farklı olduğu için Karl Earth'a göre din ve bilim arasında bir bağımsızlık mevcuttur. Dinin çalışma alanı vahiyken, bilimin çalışma alanı doğadır. Earth'a göre din ve bilimin yöntemleri de farklıdır. Ayrıca din ve bilimin her ikisi de bilgi edinmede farklı kaynaklardan beslenmektedirler. Aralarında birtakım epistemolojik farklılıklar vardır. Bu görüşü Soren Kierkegaard ve Martin Buber'de savunmaktadır. Bu kişilere göre bilimsel bilgi ile dini bilgi arasında nesnellik ya da öznellik açıdan ortak bir nokta bulunmamaktadır. Dini bilgi tamamen öznedir. Bilimin kısmen öznel karşılıkları bulunsa da amacı nesnel bilgiye ulaşmaktır. Din ve bilimin bağımsızlığını savunan hareketlerden birisi 20. yüzyılda ortaya çıkan mantıkçı pozitivist felsefe hareketidir. Bu hareketin temsilcileri her ne kadar din ile bilim arasında bir ayırım yapmış olsalar da amaçları aslında bilimin sınırlarını çizmek ve onu bilim olmayandan ayırmaktır. Mantıksal pozitivism'e göre dinin uğraştığı konular gözlemlenip deneyleyemeyen iddialardan oluştuğu için doğrulanamaz. Doğrulanamayan iddialar da mantıksal pozitivism'e göre anlamsızdır.¹²¹

Mantıksal pozitivism'in öncüsü Rudolf Carnap, bilimi olguyla sınırlamaktadır. Fiziki âlemin dışında başka gerçeklik yoktur. Gerçek olan bilgiler olgusal bilgilerdir. Kullanılması gereken metot da mantıksal çıkarım olmalıdır. Carnap'ın getirdiği

¹¹⁹ William Henry Werkmeister, *Bir Değer Teorisinin Ana Çizgileri*, Çeviren: Turan Ofazoğlu, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları), 1959, s. 4.

¹²⁰ Henri Bergson, *Düşünce ve Devingen*, Çeviren: Miraç Katircioğlu, (İstanbul: Maarif Basımevi, 1959), s.41-42.

¹²¹ Mayer, *Ön. ver.*, s. 39-40.

ilkelerden birisi de anlamlılıktır. Bir önermenin bilimsel olabilmesi için o önermenin anlamlı olması gerekir. Böylece bilim ile din bir birinden ayrılmaktadır.¹²²

Carnap'a göre bilim niçin sorusunu sormaz, nasıl sorusunu sorar. Eğer niçin sorusunu sorarsa bu soruya verilebilecek cevaplar metafiziğe ve teolojiye kapı açabilmektedir. Hegel, Fichte, Schelling gibi felsefeciler felsefelerini kurarlarken metafizik alana atıflar yapmışlardır. Olguların ötesine geçip, bilimsel yöntemin ilkelerinin dışına çıkmışlardır. Fakat günümüzdeki bilim adamları ve felsefecileri artık niçin sorusunu sormaya lüzum görmeyip bilimsel yöntemin dışında bir gerçeklik aramamaktadırlar. Carnap'a göre felsefenin günümüzde amacı bilim dilini mantıksal olarak incelemeye almaktır. Bu bağlamda felsefe bir ayıklama yaparak bilim olmayanı göstermesi ve bilimsel olmayan, doğrulanamayan önermeleri bilimin dışına atmaya yardımcı olmak durumundadır.¹²³

Din ile bilimi birbirinden tamamen ayıran düşüncelerden biri de pozitivistdir. Tarih boyunca bilimin ne olduğunu ve ne olması gerektiğini ilk belirlemeye çalışan ideoloji klasik pozitivistdir. Klasik pozitivism adeta bilimin yerine geçerek temel ilke ve prensiplerini bilime yüklemiştir. Pozitivistin öncülerinden olan August Comte, pozitivistmi her türlü metafizik ve teolojik açıklamalardan uzak, bizden bağımsız olarak olguları incelememizi sağlayan rasyonel bir etkinlik olarak tanımlamaktadır. Klasik pozitivistme göre bilim, her türlü inanıştan uzak objektif bir etkinliktir. Klasik pozitivistme göre bilim, sonuçlarına herkes tarafından ulaşıldığı ve sınanabildiği için eleştirel bir yapıya sahiptir. Fakat teolojik ve dini bilgiler böyle bir yapıdan uzaktır. Bu yüzden din ile bilim birbirinden apayrı iki alandır.¹²⁴

Günümüzde din ve bilim düşünürlerinin çoğunluğu din ile bilimin iki farklı uğraş olduğunu ve amaçlarının farklı olduğunu, ilgilendikleri konuların da bir hayli farklı olduğunu kabul etmektedirler. Bu yüzden çoğuna göre din ile bilim birbirinden ya tamamen bağımsızdır ya da tamamlayıcıdır. Ancak tamamlayıcı olarak kabul edilse de farklı eylem ve ilgi alanlarının olduğu tartışmasız bir gerçektir. Analitik felsefe düşüncesi içinde yetişen ve bu gelenek içinde teistik din felsefesinin oluşumuna katkıda bulunan Alvin Plantinga, felsefesi ve mantıkçı Roy Clouser, ilahiyatçı James Porter Moreland'a göre din ile bilim arasındaki ayırım gerçek bir ayırım değildir.

¹²² Çüçen, *Ön. ver.*, s.158.

¹²³ *Aynı*, s. 155-156.

¹²⁴ *Aynı*, s. 130.

Aralarındaki ayrılığın sebebi gerçek farklılıklar değildir. Din ve bilim arasındaki ayrılığın sebebi zorunlu olarak niteliksel farklılıklardır. Din ile bilim her ikisi de doğruluk arayışı içindedir. Evrenin ve insanın doğası hakkında her ikisi de bir takım açıklamalar yapmaktadırlar. Hem din hem de bilim bu konularda yanılabilir ya da doğru bilgiye ulaşılabilir. Plantinga, evrim teorisinin tasarım ve amaç fikrini reddettiğini söylemektedir. Evrimci biyologların birçoğu bu görüşü kabul etmektedirler. Evrim teorisi bu biyologlara göre yönetici bir akla ihtiyaç duymadan işleyebilmektedir. George Gaylord Simpson'a göre "insan onu hedeflememiş amaçsız ve doğal bir sürecin ürünüdür." Darwinizme göre biyolojide tasarım fikri gerçek dışılıktan ibarettir. Francisco Ayala'ya göre Darwin'in bir tanrıya ihtiyaç olmadan da canlıların doğal seçilimle meydana geldiğini göstermesi büyük bir başarıdır.¹²⁵

Bu düşüncelere göre din ile bilim arasında ayırım yapılmasının zor olduğu kanaatine varılabilir. Hem bilimsel kurallar hem de dini doktrinler geniş kitleler tarafından inançları her ne olursa olsun doğruluk savları olarak kabul edilmektedir. Bu çeşitliliğin nüfuz ettiği bir ortamda din ile bilimin tamamen bağımsız olduğunu iddia etmek sağduyu bir yaklaşım değildir. Yukarıda ele aldığımız Darwinizm örneği bilimin dini doktrinlerle çelişebildiğini göstermektedir. Fakat bilimin dini doktrinleri destekleyebileceğini gösteren örnekler de bulunmaktadır. Arkeolojik çalışmalar dinlerin eski tarihler için verdiklere örneklere, kozmolojik ve astronomik çalışmalar da dinlerin evrenle ve dünya ile alakalı verdiği örneklere destek olabilir. İnsanın doğası ile ilgili dini savlar da nörofizyolojik ve psikolojik araştırmalar ile desteklenebilir.¹²⁶

Özellikle kozmolojik delillerle ilgili düşünceler bilimin de kapsamına giren verilerdir. Hıristiyan dünyasında da din-bilim ilişkisi ile ilgili çatışmacı yaklaşımlar kozmolojik meselelerle ilgi tartışmalara dayanmaktadır. Günümüze kadar kozmolojik deliller kullanılarak teizm temellendirilmeye çalışılmıştır. Bu yüzden din ve bilimi ayrı alanlar olarak birbirini etkilemeyen, aralarında hiçbir ilişki bulunmayan iki gerçek gibi ele almak doğru değildir. Din, bilim, felsefe, sanat gibi alanlar insanın hayatını anlamlandırma sürecinde beşeri faaliyetlerdir. Bilgi düzeyinde bu alanları ayırmak aralarında bağımsızlık olduğu anlamına

¹²⁵ Mayer, *Ön. ver.*, s.41.

¹²⁶ *Aynı*, s.42.

gelmemektedir. Bu ayrım bu alanları daha iyi tanımak ve aralarındaki ilişkileri açıklamak içindir. Bu alanların arasında mutlak bir ayrım olduğu düşüncesi kabul edilmemelidir.¹²⁷

Sinan Canan'ın da belirttiği gibi, din ile bilim birçok araştırmacının da vurguladığı gibi ayrı alanlar olabilir. Fakat bilim ve din aynı gerçekliğin farklı dillerle açıklanma biçimidir. Birbirine düşman ya da rakip değildirler. Her ikisinin de dilini yeterince hakim olunursa çok faydalı tamamlayıcılıkları vardır. Bağımsızlık tezi aslında din ile bilimin çatıştığı iddiasından kaçınmanın iyi bir yoludur. Fakat bu iki alanın birbirinden tamamen ayrı kompartmanlar halinde ele alınması, her iki alanın da kendi sorunları ve konularıyla uğraşmalarının gerektiği anlayışı iki alanın da birbirinden faydalanmalarına engel olmaktadır. Din ile bilimin bağımsız olduğu görüşü de insanın biyopisişik bütünlüğünü bozan bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım her ne kadar din ile bilimin çatışmasının önüne geçilmek için faydalı olsa da zararlarına kıyas edildiğinde uygun bir yaklaşım gözükmemektedir. Din ilke bilimin sınır soruları vardır ve bu sorulara verilen cevaplarda da din ile bilim alanın ayrı alanlar olarak tutulması çok zordur. Temas kaçınılmazdır ve bunun önüne geçme girişimleri hakikat arayışında engelleyici bir tavır olarak görünmektedir.

1.2.3. Uzlaşmacı Yaklaşım

Bazı dini çevreler bilimsel metottan ve bilimin dini sorgulamalarından rahatsızlık duymaktadırlar. Bilim ise kendi değerlerini oluştururken insani değerlerden bağımsız davranmaktadır ve mantıksal pozitivism ya da bilimsel natüralizmi ilke edinerek olgulara dayanmayan bilgilerin anlamsızlığını iddia etmektedir. Her iki yaklaşım da çağımızın en büyük sorunlarından biri olan insanın biyopisişik yapısını görmezden gelmektedir. Beşeri tecrübelerdeki bu bölünmüşlük din-bilim ilişkisini sağlıklı olarak anlamamızı engellemektedir. Modern psikolojiye göre insan şuuru bir bütünlükte bulunmaktadır. İnsanın bütün tercümelemleri arasında muhakkak bir ilişki vardır. Bu ilişki asla tek yönlü değil iki yönlü bir ilişki olmaktadır. Bu yüzden hem din hem de bilim birbirlerini etkilemektedir.¹²⁸

¹²⁷ Aydın, *Ön. ver.*, s.281.

¹²⁸ *Aynı*, s.282.

Zihnin evreni bilme yeteneği vardır. Dini düşüncelere mantıksal temel oluşturması için dış dünyanın bilinmesi gerektiğini kabul etmek gerekir. Bu kabul, din ile bilimin uzlaşma noktasını oluşturmaktadır.¹²⁹ Din ve bilimin ortak amacı insanın içinde bulunduğu ortamda düzeni sağlayıp evren hakkında bilgi edinmeye yardımcı olmaktır.¹³⁰ Bu ortak amaçtan yola çıkarak, din ile bilimin uzlaştığı iddiası tarih boyunca yaygın bir görüş olmuştur. Hatta din ile bilim arasındaki en eski ve ilk şeklinin uzlaşma olduğuna dayanan görüşler vardır. Din ile bilimin uyduğu görüşü daha çok din ile bilimin her türlü ideolojik ve yanlış girdilerden arınmış haliyle mümkün olabilir.¹³¹ Din ile bilimin uyduğu görüşü din adamları ve bilim adamları arasında tutarlı görünmekten uzaktır. Şu da bir gerçektir ki tarih boyunca din ile bilim arasındaki çatışma daha çok bilim adamları ve din adamlarının anlayışları arasında vuku bulmuştur.¹³²

Buradan yola çıkarak iki tür uzlaşmadan bahsedebiliriz. Birincisi, kendiliğinden ve doğal olarak din ile bilimin uzlaşmasıdır. İkincisi ise, tevil ve yorum gibi bir takım yöntemlerle din ile bilim arasındaki uzlaşmadır. Bu uzlaşmaya daha çok uzlaştırma demek daha doğru olmaktadır. Bu tür uzlaştırmalarda dinin akla uygun olduğu görüşü kullanılmaktadır. Örneğin John Locke'a göre, tanrının yasaları akla uygundur ve vahyin akla uygun olması belirlenen bir koşuldur. Bu yorumun sorunlarından biri doğal dinin söz konusu edilmesidir. John Toland ve Voltaire, dinin akla uygun olması koşulundan yola çıkarak bir tür doğal dini savunmaktadırlar ve görüş deizme kapı açabilmektedir.¹³³

Din ile bilimin uyduğu görüşü batıda son yıllarda oldukça yaygınlaşmıştır. Polkinghorne da bu görüştedir. Polkinghorne, Hıristiyanlık ile bilimin uyduğu düşüncesinden yanadır. Hal böyleyken, akla çokça vurgu yapan İslam için aynı şeyi söylemek oldukça makul kabul edilebilmektedir. İslam akla en çok vurgu yapan bir dindir ve Hıristiyanlık için bile bilimle bir uyuşmadan bahsedilirken, İslam hakkında aksini söylemek haklı görülebilecek bir davranış olmaktan çok uzaktır.¹³⁴

¹²⁹ Jaki, *Ön. ver.*, s.92.

¹³⁰ *Aynı*, s.51.

¹³¹ Yaran, *Ön. ver.*, s.72.

¹³² Wilson, *Ön. ver.*, s, 393.

¹³³ Yaran, *Ön. ver.*, s.73.

¹³⁴ *Aynı*, s.75-76.

Din ile bilimin uzlaştırma çabalarından biri entegrasyon girişimleridir. Buna göre, din ile bilim arasında ayrılmaz bir ilişki mevcuttur. Bu şekilde düşünenlere göre, hakikatin tamamına ulaşabilmek için din ile bilim arasında bir bütünleştirme yapmak gerekmektedir. Bu düşünce özellikle batıda “entegrasyon” olarak adlandırılmaktadır. Entegrasyon girişimleri için genelde üç farklı yoldan bahsedilmektedir. Bunlar, doğal teoloji, doğa teolojisi ve sistematik sentezdir. Doğal teolojik anlayış evrendeki düzen ve entropik ilkeye dikkat çekerek Tanrının varlığına buradan ulaşılabilirliğini söylemektedir. Doğa teolojisi ise bilimden yola çıkarak Tanrının varlığını kanıtlama yoluna gitmemektedir. Doğa teolojisine göre bilimsel gelişmeler ve hakikatlerle geleneksel dini öğretiler düzenlenmeli, yeniden yorumlanmalıdır. Örneğin Batıdaki doğa teolojisi, yaratılış ve tabiatın düzeni hakkında geleneksel teolojik görüşleri bilimsel keşiflere göre yeniden yorumlamak istemektedir. Üçüncü entegrasyon şekli sistematik sentezdir. Sistematik senteze göre oluşturulması gereken bir dünya görüşü olmalıdır. Bu dünya görüşüne göre bütün hakikatler bir uyum içerisinde olmalıdır. Ancak bu şekilde bir dünya görüşü oluşturulabilmektedir. Sistematik sentezin temelinde Alfred North Whitehead’ın felsefesi vardır. Bu felsefenin amacı din ile bilimin sentezlenmesiyle oluşturulabilecek tek başlarına olduklarından daha fazlasını elde etmeye dayanmaktadır.¹³⁵

Habil Şentürk’ün dediği gibi, din ve bilimin amacının iyi anlaşılmasına yönelik çabalar, din-bilim ilişkisinde çatışmacı yaklaşıma karşı uzlaşmacı yaklaşımın oluşmasına yardımcı olacaktır. Bilimin amacı, evreni anlamak ve eşyanın gerçek bilgisine ulaşmaya çalışmaktır. Dinin amacı da Allah’a inanma ihtiyacını karşılamaktır. Maddi ihtiyaçların yanında bir takım manevi ihtiyaçlar da vardır. Çünkü insan beden ve ruhtan meydana gelen bir varlıktır. Dinin ve bilimin kesiştiği noktalar akıl ile zihni hayattır. Çünkü bilimsel yöntemin işletilmesi sırasında da dini hayatın yaşanılması sırasında da akla ihtiyaç vardır.¹³⁶

¹³⁵ Peterson ve diğerleri, *Ön. ver.*, s.474-475.

¹³⁶ Habil Şentürk, *Din Psikolojisine Giriş*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), s.12-13.

1.2.4. Bilginin İslamileştirilmesi

Batıdan farklı olarak İslam dünyasında bilimin gelişmesi ve pozitivism gibi akımlarla sentezlenmesi gibi sebeplerle bilginin İslamileştirilmesi çabaları ortaya çıkmıştır. Bu yüzden din-bilim ilişkisi yaklaşımlarının ele alındığı bu bölümde biz “bilginin İslamileştirilmesi” başlığında konuya farklı bir açıdan yaklaşarak din-bilim ilişkisinin İslami açıdan bir değerlendirmesinin yapılmasını uygun gördük.

Bilimin İslamileşmesi tezinin kullanılmasının nedenlerinden ilki Batıda yaşanan bilimsel gelişmelerden sonra ortaya çıkan, insanlığın geleceğini ve tabiatın düzenini etkileyen birtakım sorunlardır. Bu sorunların sebebini Batı kaynaklı bilimsel yaklaşımlarda arayan İslam dünyasındaki bazı kesimler çözüm olarak İslam ile bilimin bir sentezinin yapılmasının uygun olduğu görüşüne varmış ve bilimi İslamileştirmeye çalışmışlardır. Batıda Thomas Khun ve Paul Feyerabend gibi bilim felsefecilerinin de etkisiyle İslam dünyasında modern bilimin sebep olduğu sorunlara çözüm getirme arayışı şiddetini arttırmıştır.¹³⁷ İslam dünyasında bilimin İslamileştirilmesi tezini en çok savunan bilginler Seyyid Hüseyin Nasr, İsmail Raci Faruki, Muhammad Naguib Al-Attas'tır. Ülkemizde ise bu hareketi savunanların başında Cafer Sadık Yaran gelmektedir.

İslam dünyaya hızla yayıldıkça, Müslümanlar farklı kültürlerin ilim ve medeniyetiyle yüzleşmiş, kendi kültürlerini elde ettikleri ilmi keşiflerle birleştirmişlerdir. Müslümanlar, artan sorunlara çözüm üretebilmek için yabancılarla ilmi etkileşimler kurmuş ve akli ilimlerden faydalanmakla kalmayıp bu ilimleri kendi kültürlerine transfer etmişlerdir. Bu sayede cebirin kurucusu el-Harezmi, büyük bir filozof olan İbn. Sina, simyanın kurucusu Cabir b. Hayyan gibi önce gelen Müslüman bilim adamlarıyla İslam medeniyetinin temelleri atılmıştır.¹³⁸

Bu sorunlara çözüm getirme arayışları içinde bilimin İslamileştirilmesi hareketi, Müslümanların Batıda geliştirilen modern bilim ile din arasında bir çatışma olduğu kanaatine tepki vermesinden ve aynı yaklaşımın İslam adına söz konusu olamayacağı görüşünü destekleme arzusundan dolayı ortaya çıkmıştır. Batıda ‘karanlık çağ’ olarak bahsedilen yüzyıllarda İslam ile bilimin uyuştüğünü görmezden gelmek mümkün değildir. Çünkü bu yüzyıllarda bütün bilimsel keşifler İslam bilginleri

¹³⁷ Yaran, *Ön. ver.*, s.63.

¹³⁸ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, Çeviren: Nabi Avcı, Kasım Turhan, Ahmet Ünal, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), s.39-58.

tarafından desteklenmiş ve hatta bizzat onlar tarafından yürütülmüştür. İslam bilginlerinin bilimsel eserlerinin Batıya çeviriler yoluyla aktarılmasıyla birlikte din-bilim ilişkisi uyuşmadan, çatışmaya doğru yol almaya başlamıştır.¹³⁹

Batıda bilimsel faaliyetler Müslümanların ilminden istifade edilmesiyle gelişim gösterirken, önde gelen Müslüman bilim adamlarının ürettiklerinin üzerine fazla bir şey koyamayan İslam dünyası duraklama dönemine girmiştir. Bundan sonra Müslümanlar yabancıların ürettiklerine mecbur kalmış ve yüzünü batıya çevirmişlerdir. İslam dünyası sadece batının ilmini almakla kalmamış, ileride büyük sorunlara sebep olacak ilmi anlayışı ve kültürünü de almaya başlamıştır.¹⁴⁰ Yaşanan sorunlardan en büyüğü uzun yıllar boyunca Batıda çatışma tezinin savunulmasıyla birlikte dinden tamamen ayrılan bilim anlayışı olmuştur. Çatışma tezini savunmayan düşünürlerin çoğu ise ayrışmacı tezi kullanmaya başlamıştır. Ancak ayrışmacı tezin batıda işe yaradığı gibi İslam dünyasında işe yaraması mümkün olmamıştır ve bu sorunun çözülmesi için bazı Müslüman bilginler tarafından bilginin İslamileştirilmesi yoluna gidilmiştir. Birçok İslam bilgini bilgiyi İslamileştirmeye çalışmış ve böylece İslam dünyası din-bilim ilişkisinin çatışmacı yaklaşım tezine kapılarını büyük ölçüde kapamıştır.¹⁴¹

Modern bilimin en önemli özelliği, onun Tanrıdan uzaklaştırılmış olması ve kutsal bilgidен uzak tutulmasıdır. İslam dünyasının altın çağında böyle bir sorun yaşanmamıştır. İslam’da bilgi bir bütündür. Akli ve nakli olarak ayrılması o alanın disiplinlerini daha iyi oluşturabilmek içindir. Bu ayrım hiçbir zaman aralarında kompartıman olan bir ayrım olmamıştır. Eşyayı tecrübe etmek ve sınırlarını anlamak manasına gelen marifet de İslamın bilgi türlerinden biridir. İslam dünyasının uyanışa geçmesi gerekmektedir. Bunu sağlayacak olan da “bilginin İslamileştirilmesidir” çalışmaları olacaktır.¹⁴²

El-Attas’a göre, bilginin İslamileştirilmesi zihinsel bir harekettir ve bu hareket önce dilde başlayarak sonra düşünceyi kapsayan ilmi bir süreç olarak devam

¹³⁹ Ahmet Cevizci, *Felsefeye Giriş*, (Ankara: Nobel Yayınevi, 2010), s.79.

¹⁴⁰ İsmail Raci Faruki, *Bilginin İslamileştirilmesi*, Çeviren: Fehmi Kuru, (İstanbul: Risale Yayınları, 1987), s. 108.

¹⁴¹ Yaran, *Ön. ver.*, s.64.

¹⁴² Nasr, 1993, *Ön. ver.*, s. 17.

etmektedir. El-Attas, bilginin İslamileştirilmesini öze dönüş olarak adlandırmaktadır.¹⁴³

El- Faruki de bilginin İslamileşmesini tüm bilgi türlerinin tevhid esasına göre yeniden düzenlenmesi olduğunu söylemektedir. Bu hareketin ilk hedefi insanın şuurlandırılmasıdır. Bu her alanda bir ümmet çalışmasını gerektirmektedir. Bunun için öncelikle İslamiyet'in temel kaynaklarının iyice kavranılması gerekmektedir. Modern bilgi ile İslami birikimin etkileşimini sağlayarak İslami bilginin üretilmesi, İslami kültürün birikimiyle modern bilgi arasında bir sentez oluşturulması bu hareketin nihai amacıdır.¹⁴⁴

Cafer Sadık Yaran'ın da kitabında savunduğu gibi, Batıda inşa edilmeye çalışılan bilim ve bilimsellik anlayışı Batının kendi değerlerinden ve kendi içinde geliştirdiği felsefelerden bağımsız değildir. Batıda temelleri atılan modern bilim Batının kültürel yapılarına uygun bir oluşumdur. Batı kültüründe en etkili olan girdilerden ikisi indirgemecilik ve materyalizmdir. Bu anlayışın altında gelişim göstermiş din-bilim ilişkisinin aynen alınıp İslam dünyasında sürdürülmesi mümkün değildir. Çünkü İslam bilgi kültürü bu girdilerden bağımsız olarak gelişim göstermiş bir yapıya sahiptir. Bu sebepten dolayı, İslami epistemoloji çemberinde, İslami değerlerin yolunda bilimin İslamileştirilmesi gerekmektedir. Bu İslamileştirmenin en önemli adımları, modern bilimi bir takım felsefe ve ideolojilerden arındırmak, bu sayede bilimi İslamileştirmeye çalışmak olmalıdır. Yukarıda değindiğimiz bilginlerden El-Faruki, El- Attas ve Nasr'ın bilginin İslamileştirilmesi hareketinin en belirgin özelliği bilimin zararlı birtakım ideolojilerin etkisi altından kurtarılmasının amaçlanmasıdır. İslamileştirme girişimlerinin sebebi de en genel anlamıyla bunu amaçlamaktadır.¹⁴⁵

¹⁴³ Muhammad Naguib Al-Attas, *İslam and Secularizm*, Kuala Lumpur: Müslim Youth Movement of Malaysia (ABIM), 1978, S.41.

¹⁴⁴ Faruki, Ön. ver., s. 114.

¹⁴⁵ Cafer Sadık Yaran, *Din ile Bilim*, Samsun: Sidre Yayınları, 1997, s.71.

II. BÖLÜM

2.1.CARL SAGAN'DA DİN-BİLİM İLİŞKİSİ

2.1.1. Carl Sagan'ın Hayatı ve Eserleri

Carl Edward Sagan, 1934 yılında ABD'nin New York eyaletinin Brooklyn şehrinde doğmuş, 1996 tarihinde ölmüştür. Sagan'ın bilime ilgisi küçük yaşlarda başlamıştır. Annesi onu daha 5 yaşında iken kütüphaneye yıldızlarla ilgili bir kitap bulması için göndermiş ve böylece Sagan'ın astronomi ve uzaya olan merakı başlamıştır. Lisansını Chicago Üniversitesi Fizik bölümünden mezun olarak tamamlamış ve Kaliforniya Üniversitesinde astronomi ve astrofizik üzerine doktora yapmış, Harvard üniversitesinde öğretim görevlisi olarak, Cornell üniversitesinde ise profesör olarak çalışmıştır. Sagan, yapmış olduğu çalışmalarla, 1972 ve 1977'de NASA Özel Kamu Hizmet Madalyasını, 1994'te Ulusal Bilimler Akademisi Kamu Refah Madalyasını, 1981'de Kamu Hizmeti Madalyasını, 1975'te Joseph Priestley Ödülünü ve 1977'de Pulitzer Ödülünü almıştır.¹⁴⁶

Cornell Üniversitesinde Radyofizik ve Uzay Araştırmaları Merkezi'nin ikinci başkanlığını yapmış ve bunun yanında bazı dergi editörlükleri de yapmıştır. Bunun yanında Sagan, Gezegen Araştırmaları Derneğinin başkanlığını da bir süre yapmıştır. 10 yıl boyunca da bilim dergisi Icarus'un yayın yönetmenliğini yapmıştır. Şu sıralar dünyadan yaklaşık olarak 13 milyar kilometre uzaklıkta seyreden¹⁴⁷ ve dünyadan en çok uzaklaşan uzay aracı olma özelliğini taşıyan 'Voyagers 1' uzay aracının yapım çalışmalarına da katkı sağlamıştır. Viking uzay aracının Mars'a indirilmesinin planlamasında çalışmış, Mariner 2 uzay aracının kızılötesi radyometrisinin geliştirilmesine yardım etmiş olan Sagan, bunun yanında birçok uzay araştırmalarına da danışmanlık yapmıştır. Sagan, dünya dışı yaşam ve zekâ araştırmalarına katılarak, Venüs'ün yüzeyi, Mars, Jüpiter'in uyduları ve atmosferinin anlaşılması ile ilgili keşifler ve buluşlar gerçekleştirmiştir. Bunun yanında Sagan, Satürn'ün uydusu

¹⁴⁶ Carl Sagan'ın Eserleri: <https://www.britannica.com/biography/Carl-Sagan> [28 Ağustos 2019]

¹⁴⁷ Voyager Uzay Aracı Hakkında Bilgi: <https://voyager.jpl.nasa.gov> [28 Ağustos 2019]

Titan'ın ve Jüpiter'in uydusu Europa'nın okyanuslarının bulunduğunu ilk ortaya atanlardan biri olmuştur.¹⁴⁸

Sagan, hem meraklı hem de kuşkucu bir bilim adamıdır. O, bu kişiliğinin oluşmasında ailesinin çok büyük katkısı olduğunu şöyle belirtmiştir: “Ne annem ne de babam bilim adamıydı. Bilim hakkında hemen hiçbir şey bilmiyorlardı. Ancak, beni aynı anda hem kuşkuculuğa hem de meraka teşvik ederken, bilimsel yöntemin birbiriyle zor geçinen iki temel düşünce kalıbını öğrettiler.”¹⁴⁹

Sagan, bütün ömrü boyunca bilimin savunuculuğunu yapmış ve kültürel önemini anlatmıştır. O, yazdığı kitaplarda yoğun olarak kozmosun görkemini ve hayranlık duyulmaya ne kadar değer bir yapısı olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Bilimi halka sevdirmeye çalışıp ilgi duyulmasını sağlamak istemiştir. Bu yüzden Sagan, yıllarca halka hitap eden bilimin en önemli sesi olmayı başarmıştır. Bilim ve astronomi ile ilgili anlatılarını sade bir dil kullanarak, eğlenceli ve espritüel bir tarzla gerçekleştirmiş ve böylece halkın sempatisini ve ilgisini kazanmayı başarmıştır. Sagan, bilim adamı olmasının yanında uzun vadede insanlığa bazı değerler kazandırmak isteyen bir düşünür olmuştur. Örneğin hayatı boyunca nükleer çalışmaların tehlikelerini gözler önüne sermek için uğraşmış ve küresel ısınmanın önümüzdeki tehlikelerden biri olduğunu göstermek istemiştir. Aynı zamanda Sagan, Voyager uzay aracının dünyanın çok uzak bir mesafeden fotoğrafını çekmesi için NASA'yı ikna etmiş, böylece dünyanın şu ana kadar en uzaktan çekilen fotoğrafının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sagan'ın bu isteğinin sebebi insanoğluna bir mesaj vermektir. Bu mesaj insanlara kavgaların gereksizliğini göstermekle birlikte, onları birleştirecek büyük bir hedefin olduğunu ortaya koymaktır.¹⁵⁰

Sagan, bir gök bilimci, astrofizikçi ve astrobiyologtur. Sagan, bilimin popülerleşmesi için yaptığı çalışmalarla dünya çapında tanınmıştır. Bu çalışmalarından en önemlisi 1980 yılında basılarak 1998 yılında Türkçeye çevrilen ‘Cozmos’¹⁵¹ isimli kitabıdır. Kitap birçok dile çevrilerek dünya üzerinde en çok okunan bilimsel kitaplar arasına girmiştir. Yine, Carl Sagan, eşi Ann Druyan

¹⁴⁸ Carl Sagan'ın Hayatı Hakkında Bilgi, <https://www.biography.com/scientist/carl-sagan> [28 Ağustos 2019]

¹⁴⁹ Carl Sagan, *Karanlık Bir Dünyada Bilimin Mum Işığı*, (Ankara: Tübitak Yayınları, 2014), Önsöz.

¹⁵⁰ Carl Sagan, *Kozmik Bağlantı*, (İstanbul: Say Yayınları, 2016), s.13-17.

¹⁵¹ Cozmos Kitabı Hakkında Bilgi: <https://www.nationalgeographic.com/news/2014/3/140316-carl-sagan-science-galaxies-space/> [28 Ağustos 2019]

ve Steven Soter tarafından hazırlanan ve Sagan tarafından sunulan 1980 yılında yayınlanarak dünya çapında en çok izlenen belgesellerden biri olan ‘Cozmos, bir uzay serüveni’ belgeseli 2014’te eşi Ann Druyan’ın yapımcılığı ve yönetmenliğinde yenilenerek, Popüler bilim adamlarından Neil Degrasse Tyson’un sunumu ile tekrar gösterime girmiş, ülkemizde TRT kanalı da dâhil olmak üzere dünya çapında 175 ülkede 200 den fazla kanalda yayınlanarak büyük bir kitleye ulaşmıştır. Belgesel 13 bölüm olmak üzere aşağıdaki konulardan oluşmaktadır:

1. İnsanoğlu uzay okyanusuna açılıyor
2. Canlıların ve evrenin yapısı
3. Coğa yasaları tüm evrende geçerlidir
4. Cennet ve cehennem
5. Başka gezegenlerde yaşam var mı?
6. Keşif yolcularının öyküsü
7. Samanyolu: Gecenin bel kemiği
8. zaman ve mekan içinde yolculuk
9. Başka evrenlerin kapısı kara delikler
10. Sonsuzluğun kıyısı: Dördüncü boyut
11. Aklın evreni
12. Galaktik uygarlık
13. Yaşamak ya da yok olmak konusunda kim karar verecek.¹⁵²

Carl Sagan, birçok kitap ve makale yazmış, bir kısmı da Türkçe’ye çevrilmiştir. Sagan’ın kitaplarından bazıları şunlardır.

- Shadows of Forgotten Ancestors (Atalarımızın Gölgesinde)
- Cosmos (Kozmos Evrenin ve Yaşamın Sırları)
- The Demon-Haunted World (Karanlık bir Dünyada Bilimin Mum Işığı)
- The Dragons of Eden (Cennetin Ejderleri)
- Billions and Billions (Milyarlarca ve Milyarlarca)
- Broca’s Brain (Broca’nın Beyni)

¹⁵² Cozmos Belgeseli Hakkında Bilgi: <http://www.bilim.org/carl-sagan-ve-basyapitlarindan-cosmos>
[28 Ağustos 2019]

- Message (Mesaj)
- Contact (Kozmik Bağlantı)
- Comet (Kuyruklu yıldız)
- Other Worlds (Diğer Dünyalar)
- Pale Blue Dot (Küçük Mavi Nokta)

2.1.2. Carl Sagan'ın Tanrı ve Din Anlayışı

Sagan, Tanrı'nın varlığına dair kanıtların incelenmesi hususunda garajındaki ejder örneğini vermektedir: “Eğer garajımda bir ejder olduğunu söylersem, göstermemi isterseniz ve sizi garajıma götürdüğümde hiçbir şey göremediğiniz takdirde ejderin nerede olduğunu sorarsınız. Ben de size ejderin görünmez olduğunu söylüyorum. İzleri görebilmek için yere un sermeyi öneriyorsunuz fakat ben ejderin havada uçtuğunu söylüyorum. Kızılötesi alıcı kullanmak istiyorsunuz fakat ben ejderin bir ısısının olmadığını söylüyorum. Kısacası önerdiğiniz her türlü fiziksel testi işe yaramayacağını açıklayan bir bahane ile savuşturuyorum. Savımı çürütmenin, aksini göstermenin bir yolu yoksa ejderin var olduğunu söylemenin ne anlamı var? Denenemeyen iddialar!, çürütülmeye karşı bağışıklığı olan önermeler!, gerçekliğe uygunluk terazisinde ağırlıkları sıfırdır. Bu durumda ejder konusunda sizden isteyebileceğim tek şey benim dediğime bakarak bana inanmanız.”¹⁵³ Sagan, bu örnekte hiçbir fiziksel testin uygulanamadığı, kendisini garajında ejder olduğu fikrine inandırmanın ne olduğunu merak edeceğimizi ve bunun cevabının kendisinin yanılabilceği gerçeği olduğunu söylemektedir. Burada Sagan'ın anlatmak istediği, bilimsel olmayan ve fiziksel testlerden geçemeyen şeylere karşı en doğru yaklaşımın onu reddetmek olduğudur. Sagan, buna rağmen böyle konular için gelecekte sunulma ihtimali olan kanıtlara açık kapı bırakmak gerektiğini söylemektedir.¹⁵⁴ Sagan, garajındaki ejderle ilgili verdiği bu örneği incelerken çelişkili gözükmektedir. Bir taraftan kanıtlanamadığı için en uygun tavrın reddetmek olduğunu söylerken diğer taraftan kanıtlara açık kapı bırakmak gerektiğini önermektedir. Bu çelişkili bir tutum olarak değerlendirilebilir. Başka bir yerde Sagan, kanıtı beklemenin hiçbir sakıncası olmadığını, kanıtı ulaşmadan kararımızı vermek zorunda olmadığımızı vurgulamakta

¹⁵³ Sagan, 2014, *Ön. ver.*, s. 169-171.

¹⁵⁴ *Aynı*, s. 172.

ve emin olma seçeneğini kullanmamız gerektiğini hatırlatmaktadır.¹⁵⁵ Sagan, elde olan kanıtlardan başka kanıtla karşılaştığında düşüncelerin değiştirilmesine açık olunmasını tavsiye etmektedir. Herhangi bir konuda ortaya atılan iddiaları destekleyecek kanıt yoksa bunun reddedilmesinden ziyade o konuda kanıt aranmasını ve kanıt bulunana kadar beklenmesini önermektedir.¹⁵⁶ Sagan'ın bu tutarsızlığı onun Tanrının ve dinlerin varlığına dair düşüncelerinde kararsız olduğunu göstermektedir.

Sagan, kararsızlıkları ile birlikte Tanrının varlığı ile ilgili ortaya atılan delilleri incelemektedir. Bu delillerden tasarım delilini incelerken bunda en çok saat ve saatçi örneği ile kullanıldığını dile getirerek, şöyle söylemektedir: “Diyelim ki cep saatinin kapağını kaldırılıyorsunuz ve bakılıyorsunuz ki her şey tıkır tıkır çalışıyor, dişliler, manivela kolları ve pırıl pırıl pirinçten yapılmış parçalar ki bunlar doğada yapılmıyor. Bundan dolayı böylesi karmaşık bir düzeneği, bir yapımıcının olması gerektiğine işaret ediyor. Şimdi gidip bir organizmaya mesela bakteriye bakalım. Bakteriye inceleyince saatin içindeki mekanizmadan çok daha karmaşık olduğunu ve oynak parça sayısının saatinkinden fazla olduğunu görüyorsunuz. Saatten çok daha fazla karmaşık yapıya sahip olan bakterinin nasıl olurda birden bire atomların çarpışmasıyla oluşabileceğini düşünüyorsunuz. Bu bakterinin de bir yapımıcıya ihtiyacı olduğuna karar veriyorsunuz. Bu örneklerden bir sürü getirebilirsiniz ve bütün canlıların yapımıcıya ihtiyacı olduğunu düşünebilirsiniz. Fakat Darwin, tüm bunları doğal ayıklanma ile açıklamaktadır.” İşte Sagan'a göre hiçbir tasarım Darwin'in buluşu sayesinde bir tasarımcıya ihtiyaç duymamaktadır. Sagan, eğer evrenin yaşı birkaç bin yıl olsaydı, Darwin'in keşfinin tasarımı açıklayamayacağını ama evrenin milyarlarca ömre sahip olduğunu ve bunun doğal ayıklanma için yeterli bir süre olduğunu düşünmektedir.¹⁵⁷ Sagan, evrenin bizim yararlanmamız için, yaşayabilmemiz için düzenlendiği düşüncesinin uzay araştırmaları ile değişeceğini ileri sürerek bilimsel gelişmelerin dini anlayışlarımızı etkilemesinden kaçamayacağımızı söylemektedir.¹⁵⁸ Sagan, günümüzde çürütülmüş bir anlayış olarak Darwinizm'e dayanarak teleolojik delili kabul etmemektedir. Sagan, zaten

¹⁵⁵ *Aynı*, s. 180.

¹⁵⁶ *Aynı*, s. 188.

¹⁵⁷ Carl Sagan, *Tanrı'nın Kapısı Çalan Bilim*, Çeviren: Reşit Aşçıoğlu, (İstanbul: Altın Kitapla Yayınevi, 2016d), s. 38-39.

¹⁵⁸ Carl Sagan, *Kozmik Bağlantı*, Çeviren: Maktav Dinçer, Mihriban Doğan, (İstanbul: Say Yayınları, 2016b), s. 101.

bilimsel gelişmelerin dini anlayışlarımızı etkileyeceğini söylemektedir. Belki de Sagan, Darwinizm'in keşfine güvenmeseydi teleolojik delil hakkında farklı bir bakış açısına sahip olabilirdi.

Sagan, Tanrı'nın varlığı hakkında öne sürülen nizam delilini entropik ilke üzerinden tartışmaktadır. Sagan'a göre evrende müthiş bir düzen ve hassas ayarlar bulunmaktadır. Çekim gücü kanunu bu ayarlardan biridir. Çekim gücü kanununda yaşanacak en ufak bir değişme bugünkü yaşamımızı sürdürmeyi olanaksız kılacaktır. Sagan, çekim gücü kanununun mesafenin tersinin karesine orantılı olduğunun hayretle karşılanabileceğini söylemektedir. Sagan, bu hassas ayarın rastlantı mı yoksa bizim var olabilmemiz için mi böyle olduğunu sorgulamaktadır. Sagan, ayrıca atomların istikrarlarından bahsetmektedir. Bir elektron, protonun kütesinden aşağı yukarı 1800 defa küçüktür ve bir elektrondaki elektrik yükleri kadar protonda elektrik yükleri vardır. Biraz farklılık olması durumunda atomların istikrarı bozulur, var olmamız için uygun şartlar oluşamazdı. Karbon elementi ile oksijen elementi, farklı çekirdeksel rezonanslara sahip olsaydı evrende yaşam mümkün olmazdı. Sagan, bu hassas ayarların entropik ilke adı altında Tanrının varlığına kanıt olarak kullanıldığını ve bu ilkenin Kopernikçi mücadelenin başka alanını ilgilendirdiğini ileri sürmektedir. Sagan, fizikçi John Barrow'un evren hakkında "onu gözlemleyecek gözlemci yaratmak ve yaşamını desteklemek amacına göre tasarlanmıştır," sözünün mantıksal değil de duygusal bir taviz olduğunu iddia etmektedir. Sonuç olarak Sagan, nizam delili ve entropik ilkeden yola çıkarak bu delillerin Tanrının varlığını gösterdiği iddiasını ikna edici görmemektedir.¹⁵⁹

Sagan'a göre evrenin müthiş enginliği hiçbir din tarafından vurgulanmamıştır. Sagan, özellikle Batı dinlerinde bu vurgunun bulunmadığını ileri sürmektedir. Sagan, Samanyolu dışında milyarlarca galaksi bulunduğunu, bu galaksilerin milyarlarca yıldızlara sahip olduğunu ve güneşimizin de bu yıldızlardan bir tanesi olduğuna vurgu yaparak, evrende çok küçük bir ölçeğe sahip olduğumuza değinmektedir. Evrenin sonunun olmasının ölümsüz Tanrı fikrine ters düştüğünü iddia eden Sagan, ölüm korkusu nedir bilmeden ölümü tadan sayısız varlıklar yaratmanın acımasızlık olduğunu düşünmektedir. Eğer Tanrı, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten bir Tanrı olsaydı, zulmetmez ve ölüm korkusu tatmayan ölümsüz varlıklar yaratırdı diyen

¹⁵⁹ Sagan, 2016d, *Ön. ver.*, s. 47-48.

Sagan'ın Tanrı anlayışına göre Hıristiyanlığın tanrısı ölümlü ve güçsüz varlıklar yaratan, bunu kendilerine kabul ettirerek sevlmeyi bekleyen bir Tanrıdır. Merhamet sahibi değildir ve her şeye gücü yetmemekte, her şeyi bilmemektedir. Sagan, böylece geleneksel Tanrı anlayışlarını açıkça eleştirmektedir. Fakat, bu eleştiri ikna edici değildir. Çünkü, Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslam'a göre insanın dünyaya gönderilmesinin amacı imtihan edilmesidir. Bu dinler ısrarla dünyanın insanın asıl yurdu olmadığını vurgulamaktadır. Asıl hayat ahret hayatıdır. Bu yüzden imtihan edildiğinde insanların öldürülmesi ve sonsuza kadar yaşayacakları kalıcı bir hayata alınmaları, insanın terfi etmesi anlamına gelmektedir. Tanrının varlığını sorgularken daha çok Batı'nın teolojisinden yola çıkan Sagan'a göre Batı'nın Tanrı anlayışında Tanrı portresi büyük değildir. Ufak bir dünyanın tanrısıdır. Evrenin Tanrısı değildir.¹⁶⁰ Sagan'ın bu konudaki eleştirisini Kur'an, yanlışlamaktadır. Kur'an'da anlatılan Tanrı, âlemlerin Tanrısı, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen, her şeyi duyan, yoktan var eden, her şeye gücü yeten bir Tanrıdır. Bu tanımlamalara sahip bir Tanrı portresinin küçük olduğunu iddia etmek oldukça güçtür. Dolayısıyla Sagan'ın tüm dinleri incelemediği, tahrife uğramış Hıristiyan teolojisinden hareket ettiği sonucuna varılabilir.

Sagan, bir Tanrı olacaksa eğer bu Tanrının deizmin tanrısı olması gerektiğini savunmaktadır. Sagan, bilim tarihine bakıldığında son 500 yılda Tanrının dünya işlerinden uzaklaştığını iddia etmektedir. Sagan, bilimin ilerlemesiyle anlaşılmayan ve Tanrının müdahalesi olarak yorumlanan işlerin azaldığını ve izah edilemeyen şeylerin Tanrıya havale edilmesinden vazgeçildiğini düşünmektedir. Sagan, "Tanrı, Fransızların, 'roi faineant' dedikleri, yani hiçbir iş yapmayan kral olma yolunda ilerliyor; yaptığı iş evreni hareket ediyor durumda tutmak, Doğa kanunlarını saptamak. Bu Aristo'nun evreni hareket halinde tutuyor diye öne sürdüğü 'primum mobile' (ilk hareket ettirici) fikrinden fazla uzak değil." diyerek eğer Tanrı varsa ancak bu tariflerde olduğu gibi bir Tanrı olabileceğini savunarak deizmin Tanrısına işaret etmektedir.¹⁶¹ Sagan, evrenle ilgili bilgilerimiz arttıkça Tanrıya daha az iş düştüğünü vurgulayarak, Aristo'nun öne sürdüğü Tanrı anlayışının da rahatsız edici ve insanı şımartan bir anlayış olduğunu düşünmektedir.¹⁶²

¹⁶⁰ Aynı, s. 28.

¹⁶¹ Aynı, s. 70.

¹⁶² Carl Sagan, *Broca'nın Beyni*, Çeviren: Volkan Yazman, (İstanbul: 2016a, Say Yayınları), s. 367.

Sagan, eğer bir Tanrı varsa onun varlıklara müdahale etmesinin bir gereği olmadığını düşünmektedir. O, Tanrının insanlara müdahale etmesini ehliyetsizlik olduğuna şu şekilde açıklamaktadır: “Evreni kurmaya başlıyorsunuz, her şeyi istediğiniz gibi yapabilirsiniz. Başlangıçta eyleminizin ilerideki sonucunu görebilirsiniz. Neden başlangıçta düzenlemesini yapmıyorsunuz? Tanrı’nın insanların işlerine müdahale etmesi onun ehliyetsizliğini akla getirmektedir.”¹⁶³ Sagan, Tanrının geleceği öngörebildiğini sanmadığını dile getirmektedir. Sagan, “dünya Tanrı tarafından yaratıldıysa daha yakından incelemesi gerekiyordu.” diyerek Batının Tanrı tasavvurunda Tanrının her şeyi bilmediğini düşünmektedir.¹⁶⁴ Tanrı olmanın olmazsa olmaz şart ve sıfatlarından biri ilim ve kudrettir. Ehliyeti olmayan ilim ve kudrete sahip değildir. Yani daha baştan Tanrı değildir. Bir varlığa Tanrı diyorsak, ilim ve kudret sahibi olduğunu da kabul ediyoruzdur. Bu yüzden bir Tanrısallıktan söz edip sonra ona ehliyetsiz demek çelişkidir. Sonuç olarak Sagan’ın tenakuza düştüğü söylenebilir.

Sagan, evrenin Tanrı tarafından yaratıldığı ve yönetildiği fikrine göre her kötülüğün Tanrının bir fiili olduğu sonucuna ulaşmaktadır.¹⁶⁵ Sagan’ın, kötülük problemi hakkındaki tezleri incelemediği görülmektedir. Gottfried Leibniz ve Gazzali et-Tusi, kötülük problemi hakkında en etkili görüşleri olan bilginlerdir. Leibniz, her varlığın Tanrıdan geldiği inancının karşısında kötülüğün kaynağının ne olduğunu sorgulamaktadır. Tanrı en mükemmel sıfatlara sahipse en iyi evreni yaratması beklenmektedir. Fakat dünyada kötülükler bulunmaktadır. Leibniz’e göre kötülük bir eksikliğin sonucudur. Kendiliğinden bulunmamaktadır. Kötülük, iyiliğin olmadığı durumlarda vardır.¹⁶⁶ Leibniz’e göre yaşadığımız dünya iyilik ve güzellikler düşünüldüğünde mümkün dünyaların en iyisidir. Diğer kötülükler düzenin bir parçasıdır.¹⁶⁷

İslam düşünce tarihinde kötülük problemine en etkili çözüm getiren bilgin Gazzali olarak kabul edilmektedir. Gazzali’ye göre imkan aleminde olandan daha iyisi yoktur.¹⁶⁸ Hem Leibniz, hem de Gazzali’nin görüşleri de bir takım eleştiriler almıştır. Çünkü bulunduğumuz dünyanın mümkün olanın en iyisi olduğu görüşü ilahi

¹⁶³ Sagan, 2016d, *Ön. ver.*, s. 133.

¹⁶⁴ Sagan, 2017, *Ön. ver.*, s. 74.

¹⁶⁵ Sagan, 2016a, *Ön. ver.*, s. 366.

¹⁶⁶ Leibniz, *Theodicy*, Trans: E.m. Huggurd (U.S.A: Open Court, Publish, 1993), S.136.

¹⁶⁷ *Aynı*, s.276.

¹⁶⁸ Mehmet S. Aydın, “Risale-i Nur’da Kötülük Problemi”, *Köprü Dergisi*, sayı: 59-60, (1997), s.120.

gücün kısıtlanması olarak anlaşılabilir. ¹⁶⁹ Aydın, bu görüşe karşı Risalet-i Nur'un kötülük problemine getirdiği açıklamaları aktarmaktadır. Aydın'a göre Risale-i Nur, İslam düşünce tarihinde örneğine rastlanmayacak kadar çok alemin estetiğinden bahsetmektedir. Said Nursi, alemin estetik olmasından yola çıkarak kötülük problemini yaklaşmaktadır. Nursi, Rum Suresi 41. ayete göre ¹⁷⁰ ahlaki kötülüğün insanların yapıp ettiklerinden kaynaklandığını, tabii kötülüğün ise alemdaki estetiğe bakıldığında önemsiz olduğunu vurgulamaktadır. ¹⁷¹ Nursi, "eşya zıttıyla bilinir" kaidesinden hareket ederek "illet olmazsa afiyet olmaz" diyerek dünyada bir takım kötülüklerin bulunmasını insanın kabiliyetlerini ve kişiliklerini geliştirmesi için zaruri olduğunu savunmaktadır. ¹⁷² Bu açıklamalarda görüldüğü gibi kötülük problemi Allah'ın varlığına aykırı bir konu olmayıp çözüme kavuşturulan ve insanın yaratılış amacıyla ilgili olan bir meseledir. Sagan'ın bu açıklamaları göz önünden bulundurmadan konuyu Allah'ın varlığı ile ilişkilendirmesinin doğru olmadığını düşünmekteyiz.

Körü körüne inanmanın batıl itikat olduğunu ileri süren Sagan, bunun gerçeğin bilgisine ulaşmak için büyük bir engel olduğunu dile getirerek, ¹⁷³ bir Tanrı varsa, o Tanrı'nın hiç aklını kullanmadan, sorgulamadan, hiçbir şey bilmeden, kendisine tapan kalın kafalı birini tercih etmeyeceğini ileri sürmektedir. ¹⁷⁴ İslam kültüründe aklın kullanılması, yaratılışın amaçlarından birini oluşturmaktadır. Öyle ki Kur'an'da 49 yerde akıl kelimesi geçmekle birlikte "akıl etmiyor musunuz?", "düşünmüyor musunuz?" şeklinde ikazlarla doludur. Bilginin sorgulanması da zaten İslami teoloji olan "kelam" biliminde günümüze kadar devam ettirilmiş bir gelenektir. Sagan'ın eleştirisi İslami açıdan bakıldığında doğru gözükmemektedir.

Sagan, ateist kimseyi: "Tanrının var olmadığından kesin emin olan, Tanrının var olmadığına dair çürütülmesi mümkün olmayan deliller ortaya koyan birisidir." şeklinde tanımlamaktadır. Sagan Tanrının var olmadığına dair çürütülmesi mümkün olmayan delillerin bulunmadığını vurgulamaktadır. Bu yüzden Sagan, ateizmi eleştirmektedir. Sagan, Tanrının var olmadığından emin olmanın yolunun, evren ile ilgili bildiklerimizden çok daha fazlasını bilmekle mümkün olabileceğini

¹⁶⁹ *Aynı*, s. 122.

¹⁷⁰ Kuran, (Rum Suresi, 41)

¹⁷¹ Bediüzzaman Said Nursi, Risale-i Nur Külliyyatı, İstanbul 1994, (5. Şua), s.882.

¹⁷² *Aynı*, (2. Lem'a), s.194.

¹⁷³ Sagan, 2016d, *Ön. ver.*, s. 18.

¹⁷⁴ *Aynı*, s. 29.

söylemektedir. Sagan, Tanrının varlığından ya da var olmadığından emin olmanın doğru olmadığını ileri sürmektedir. Çünkü ona göre bu konu şüpheler ve belirsizliklerle doludur ve agnostisizm gibi çok daha orta yollar benimsenebilir. Sagan, Tanrının varlığına dair ortak cahillinin sınırını sorgulayıcı ve açık görüşlü bir zihnin daraltacağını savunmaktadır.¹⁷⁵ Bu ifadelere göre Sagan, bir agnostiktir. Buraya kadar ortaya koyduğumuz Sagan'ın düşünceleri buna şüphe bırakmayacak şekilde doğrulamaktadır.

Sagan, Tanrı fikrinin akıl çerçevesinde tartışılmasında Tanrı derken neyi kastettiğimizi anlamının önemli olduğunu vurgulamaktadır. Sagan, Romalıların Hıristiyanlara tanrısız dediğini hatırlatarak, değişik türden bir tanrıya inananlar için insanların tanrısız sayılmasının çok kolay olduğunu söylemektedir. Sagan, “benim gibi düşünmüyorsan sen ateistsin ve tanrısızsın” yakıştırmasını eleştirerek doğru bulmamaktadır. Sagan, Tanrı dendiğinde Musevi- Hıristiyan- İslam geleneğine mensup olanların akıllarında belli şeylerin çağrıştığını, çünkü bu dinler arasındaki farklılıkların çok az olduğunu söylemektedir. Sagan'a göre üç büyük dinde de Tanrı, her şeyi bilen, her şeye gücü yeten, evreni yaratan bir tanrıdır. Sagan, buradan yola çıkarak, evreni yaratan ama duaya aldırmayan, her şeye müdahale etmeyen bir tanrının varlığının kanıtlandığı senaryosunu ele almaktadır. Bu senaryodaki tanrı deizmin ve Aristo'nun tanrısının bir benzeri olmaktadır. Sagan, bu türden tanrı anlayışlarının tartışılmadığını ve alternatiflerin olabileceği fikrinin akla getirilmediğini ileri sürmektedir. Sagan, daha önce yapılan doğal teoloji konulu Gifford Konferanslarında Paul Tillich gibi bazı ilahiyatçıların alternatif tanrılara yer verdiğini ve bundan sonraki tartışmalarda da farklı Tanrı fikirlerinin yer alması gerektiğini düşünmektedir.¹⁷⁶ Buradan anlaşılmalıdır ki Sagan, bir tanrıya inanacaksa o tanrı deizmin tanrısı olacaktır. Zaten onun eleştirilerinden bir kısmı geleneksel tanrı inançlarıyla ilgilidir. Birçok yerde O, alternatif tanrıların var olabileceğinden bahsetmektedir. Sagan, eğer bir Tanrı olacaksa onun deizmin tanrısı olması gerektiğini söylerken çelişkiye düşmektedir. Çünkü 58.sayfada Sagan, geleneksel Tanrı inançlarında mevcut olan Tanrı portresinin küçük olduğunu ve evrenin tanrısı olmadığını dile getirmiştir. Sagan'ın arzu ettiği Tanrı fikri deizmde

¹⁷⁵ Sagan, 2016a, *Ön. ver.*, s. 398-399.

¹⁷⁶ Sagan, 2016d, *Ön. ver.*, s. 116-117.

değil teizmde vardır. Teizmin Tanrısı her şeye gücü yeten ve evrenin bütün mekan ve zamanına, an ve an yaprağın düşmesine kadar müdahale eden bir Tanrıdır.

Sagan, Tanrıya inanıp inanmadığımızı Tanrı derken neyin kastedildiğine bağlı olduğunu belirten Sagan,¹⁷⁷ Tanrı inancını tartışırken, “hangi türden Tanrıdan bahsediyorsunuz ve bu Tanrının var olduğuna dair kanıtınız nedir?” sorusunun sorulması gerektiğini savunarak, doğa kanunlarının varlığının asla inkâr edilemeyeceğini ve Tanrı derken doğa kanunları kastediliyorsa hiç kimsenin ateist olamayacağını söylemektedir. Böyle bir durumda herkesin Tanrıya inandığını ve diğer Tanrı türlerinin ise şüphe götürdüğünü öne sürmektedir. Sagan, dünya üzerinde birkaç binden fazla din olduğunu, her dinin kendine özgü uygulamalarının ve akidelerinin olduğunu bu yüzden hangi dinin doğru olduğunun bilinemeyeceğini savunmaktadır.¹⁷⁸

Sagan, kendisine Tanrıya inanıp inanmadığını soran insanlar için şöyle demektedir: “Bana Tanrıya inanıp inanmadığımı soran kimselerin çoğu aslında, kendi şahsi inanç sistemleri her neyse bunun modern bilimsel öğreti ile tutarlı olduğuna dair güven tazelemek istiyorlar. Din-bilimle yüzleşmesinde büyük yaralar aldı ve birçok insan diğer bildiklerimizle açıkça çelişen bir inanç sistemini kabul etmeye gönüllü değil.”¹⁷⁹

Sagan, bazı insanların iyi bilim adamlarının ateist olduğunu düşündüğünü, bunun yanlış olduğunu vurgulamaktadır. Sagan, modern bilimin öncülerinin, evreni yaratan ve doğanın uyması gereken yasaları belirleyen bir Tanrının var olduğu fikrine derinden bağlı olduklarını söylemektedir. 17. yüzyılın gökbilimcisi Kepler, bilimsel arzusunu Tanrı'nın aklını anlama arzusuna dayandırmıştır. Son dönemlerde Einstein ve Hawking gibi önde gelen bilim adamları da kendi arayışlarını benzer şekilde açıklamışlardır. Bu yüzden bilim adamı olmak ile Tanrı inancının sıkı sıkıya bir ilişkisi yoktur.¹⁸⁰

Sagan, din adına konuşan birçok kişinin aslında çok bilgin olmadıklarını ve yalan yanlış birçok iddia ortaya atıldığını söylemektedir. Sagan, birçok dinde din bilginlerinin bölünmüşlüğünden bahsederek dinlerin çoğu savunucusunun

¹⁷⁷ Sagan, 2016a, *Ön. ver.*, s. 362.

¹⁷⁸ Sagan, 2016d, *Ön. ver.*, s. 118.

¹⁷⁹ Sagan, 2016a, *Ön. ver.*, s. 363.

¹⁸⁰ Sagan, 2014, *Ön. ver.*, s. 313.

muhafazakâr ya da köktencilerin üzerine gitmekten çekindiklerini söylemektedir. Sagan, bu durumun böyle gittiği sürece karşılaşmayı kazananın muhafazakâr ve köktencilerin olacağını söyleyerek endişesini dile getirmektedir. Buradan Sagan'ın en çok karşı olduğu din bilginlerinin muhafazakârlar ve köktenciler olduğu sonucuna varılabilmektedir. Çünkü Sagan'ın tanrı ve din anlayışı kuşkuculuk üzerine kuruludur. Bu kuşkuculuk yöntemi ise fideist¹⁸¹ bir inanç sistemi savunanların asla başvurmadığı bir yöntemdir. Bu yüzden Sagan, kuşkuculuğun asla fideist iman anlayışını savunan muhafazakârlar ve köktenciler arasında kabul görmeyeceğini dile getirmek istemiştir. Sagan, kuşkucu yaklaşıma büyük önem vermektedir. Ona göre sağlıklı dozda kuşkuculuk her zaman dinin kendi yararına olmaktadır. Çünkü sahte bilim, dinleri de tehdit etmektedir. Bu yüzden din ve bilim kuşkucu bir yaklaşımla sahte bilime karşı ortak bir tavır alabilir.¹⁸²

Sagan, örgütlü dinlerin kendisinde güven duygusu uyandırmadığını söylemektedir. Bunun sebebini din adamlarının hiç birinin inançlarında bir hata ve eksiklik olabileceği ihtimalini düşünmediklerine bağlamaktadır. Ona göre din adamları da dini öğretilerdeki hataları saptama girişiminde bulunmalıdır. Sagan, Tanrı hipotezinin nesnel bir şekilde ele alınmamasından ve dinlerde kuşkucu yaklaşımın benimsenmemesinden yakınmaktadır. Sagan, kutsal kitaplara da kuşkucu bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiğini dile getirerek bu kitapların Tanrı kaynaklı olamayabileceğinin de sorgulanması gerektiğini savunmaktadır. Sagan, kutsal kitapların Tanrı kaynaklı olduğuna dair kuşkularının, kutsal kitapların modern bilimin bulgularına değinmemesine dayandığını söylemektedir.¹⁸³ Sagan, kutsal kitaplarda bilimsel veriler aramaktadır. Ona göre sanki bir metnin vahiy olma ölçütü bilim içermesidir. Sagan, Tanrı'nın varlığı ile alakalı bilimsel delilleri görmeyi arzu ettiği gibi kutsal kitaplarda da bir takım bilimsel deliller görmeyi istemektedir. Fakat Sagan, bilimsel materyalist bakış açısına sahip birçok din-bilim çatışmacısından farklı olarak kutsal kitapların Tanrı kaynaklı olduğunu hiçbir yerde reddetmemektedir. Çünkü Sagan, bu konuda yanılabilirliğini alçak gönüllülikle itiraf etmektedir. Bu itiraf Sagan'ın aslında bilimsel materyalist ve ateist olmadığını delili sayılabilmektedir. Biz bu itirafın araştırmamızın yönünü belirleyecek önemli bir bulgu olduğunu düşünmekteyiz. Şunu da belirtmeliyiz ki illaki Kutsal kitaplarda

¹⁸¹ Fideizm: Bilginin yerine inancı koyan öğretilerin genel adı.

¹⁸² *Aynı*, s. 21.

¹⁸³ *Aynı*, s. 36.

bilimsel hakikatler olacaksa, Kur'an, zaten incelendiği zaman demirin gökten indirilmesi,¹⁸⁴ bal yapan arıların dişi olması,¹⁸⁵ iki farklı özellikte olan denizlerin birbirine karışmaması,¹⁸⁶ evrenin genişlemesi,¹⁸⁷ madde ve enerjinin yıldızlardan kaynaklanması,¹⁸⁸ gibi modern bilimin bulgularına işaret eden hakikatlerle doludur. Herhalde Sagan, bunlardan habersizdir.

Sagan, birtakım mistik haller ve dini tecrübeler hallerine de kuşkucu ve eleştirel yaklaşmaktadır. Ona göre, sanrılar, insan olmanın bir parçasıdır ve kendi doğamıza ilişkin bir gerçektir. Şimdiye kadar yaşandığı iddia edilen birçok UFO olayı ve Meryem Ana'nın görüldüğü iddiaları sanrılardan ibaret olabilmektedir. İnsanların birçoğu bir takım sözlerle ve hareketlerle hipnoz olma durumuna geçmeye müsaittir. Amerikalıların neredeyse %10'u hayalet gördüğünü bildirmiştir. Amerika'da anlatılan UFO'lar ya da başka gizli güçler tarafından kaçırılma hikâyelerinin çoğunda pencereden gelen, yatağın altından çıkan ve dolaptan çıkan yaratıklar bulunmaktadır. Bu hikâyeleri anlatanlarla konuşulduğunda çocukluklarında da benzer olaylar yaşadıkları görülmüştür. Dünyanın her yerinde çocuklar için benzer öyküler vardır. Birçok hikâyede perilerden, cinlerden, hayaletlerden bahsedilmektedir. Bu hikâyelerin ortak noktası görgülerin karanlıkta ve özellikle de uyku ile uyanıklık arasında yaşanmış olmasıdır. İnsanların çoğu özellikle çocukluk dönemlerinde karanlıktan korkmaktadırlar. Bunun sebebi, evrim tarihinde insanoğlunun hiç yalnız uyumamış olmasına dayandırılabilir. Bir de birçok insanın başına gelen uyku felci tecrübesi vardır. Bu tecrübeyi yaşayanlar bu esnada hareketsiz kaldıklarını ve endişeli olduklarını, göğüste bir şey oturuyormuş hissi yaşadıklarını ve nabızlarının hızlandığını ve zor soluk aldıklarını anlatırlar. Bu tecrübeyi yaşayanlar bu sırada, iblisler, hayaletler, cinler gibi birtakım sanrılar gördüklerinden bahsederek. Sagan, birçok ruhbilimcinin uyku felcinin yaşanması sırasında inandırıcılığı yüksek sanrılar görülmesinin normal olduğu düşüncesini aktararak, dini tecrübe iddialarının da bu nedenle kuşkucu bir şekilde incelenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁸⁹ Sagan, yaşanan dini tecrübe ve deneyimlerle alay

¹⁸⁴ Kuran, (Hadid Suresi, 25)

¹⁸⁵ Aynı, (Nahl Suresi, 65)

¹⁸⁶ Aynı, (Rahman Suresi, 19-20)

¹⁸⁷ Aynı, (Zariyat Suresi, 47)

¹⁸⁸ Aynı, (Tekvir Suresi, 2)

¹⁸⁹ Sagan, 2014, *Ön. ver.*, s. 111.

etmenin de doğru olmadığını, fakat böyle deneyim ve tecrübelerin Tanrının varlığını kanıtlar nitelikte olmadıklarını savunmaktadır.¹⁹⁰

Sagan, doğüstü sanrılarımızın kaynaklarından birinin bilgimiz olabileceğinden bahsetmektedir. Sagan, “Tanrıların dünyaya indiğini bildiğimiz zaman sanrıların kaynağı tanrılar oluyor” demektedir. Ona göre iblislerle ilgilendiğimizde iblisleri, perilerle ilgilendiğimizde perileri, ruhlarla ilgilendiğimizde ruhları, UFO’larla ilgilendiğimizde UFO’ları görmekteyiz. Buna dayanarak Sagan, sanrıların ilgilendiğimiz bilgilerden ve popülerleşen düşüncelerden kaynaklandığını düşünmektedir.¹⁹¹

Sagan, birçok dinde yer alan iblis düşüncesini de incelemiştir. İblisler çok eski tarihlerden bu yana birçok dinin temelinde yer alan bir inanç konusu olmuştur. Örneğin Augustine, iblisleri hilekâr, zarar vermeyi ve insanları felakete sürüklemek için tuzak kurmayı amaçlayan yaratıklar olarak açıklamıştır. İblislerin varlığı, özellikleri ve adları Hesiodos’tan Haçlı Seferlerine kadar değişmeden gelmiştir. Augustine, iblislerin kadınlarla cinsel ilişkiye girebildiklerine ve cadıların da bu cinsel ilişkilerin ürünü olduklarına inanmaktaydı. Kadınları ve erkekleri baştan çıkaran ve kıskırtan erkek ifrit ve dişi ifrit denilen iblisler vardı. İblislerin gerçekten var olup olmadıkları klasik dönemden geç Ortaçağa kadar hiç sorgulanmadı. İblis saplantısı Papa VIII, Innocentius’un 1484’te yayınladığı ferman ile çığırından çıktı. Fermana göre iblislerle ilişkiye girenler büyük suç işlemekte olup, bu ilişkiden doğan çocuklar büyük felaketlere yol açıyordu. Bu ferman, insanların cadılık ile suçlanması, işkence görmesi ve binlercesinin idam edilmesi sürecini başlatmıştır. Papa’nın görevlendirdiği Kramer ve Sprenger, “cadıların tokmağı” adlı belgeyi hazırladılar. Bu belgeye göre cadılık ile suçlananlar kesinlikle cadı kabul edilmekteydi. Bu suçlamaların dinle ilgisiz amaçlarla yapılabileceği hiç dikkate alınmıyordu. Sagan, bunlara dayanarak iblisler konusunda Musevi, Hıristiyan ve İslam dünyasının son dönemdeki görüşlerinin yukarıda anlatıldığı gibi olmadığını vurgulayarak, İbn Meymun’un iblislerin varlığını reddettiğini de örnek getirerek, şeytanın varlığını kesin bir şekilde inkâr etmemiştir.¹⁹² Çünkü Sagan, iblis ve şeytanı birbirinden ayırmış ve modern dönemde dinlerin şeytan ile ilgili görüşlerinden bir

¹⁹⁰ Aynı, s. 130.

¹⁹¹ Aynı, s. 133.

¹⁹² Aynı, s. 119-121.

kısmını eleştirmekle yetinmiştir. Sagan'ın şeytandan bahsederken Hıristiyanlık teolojisinde kullanılan "Lucifer" dan bahsettiği açıktır. Zira, "Lucifer" Hıristiyan teolojisinde genellikle şeytanı tasvir etmek için kullanılır.

Sagan, modern dönemde özellikle Batı Avrupa'da en çok ortaya çıkan Meryem Ana'nın görülmesi hikâyelerinden söz ederken onun görüldüğüne dair tanıkların ifadelerinden başka güçlü kanıtların bulunmadığını ve mevcut sözde kanıtların da ikna edici olmadığını söylemektedir. Sagan, bu öykülerin uydurulmasının nedenlerini araştırmak istemiş ve bu nedenlerin rahiplere güç sağlamak, kente yeni gelir kapıları açmak, tanığın ve ailesinin toplumsal konumunu yükseltmek, kilise yasalarına karşı saygı ve itaati arttırmak olabileceğini vurgulamıştır. Böyle hikâyelerin ortaya çıkışının en büyük sebebinin ise Tanrı inancını güçlendirmek olabileceğini söyleyen Sagan, Meryem Ana hayaletlerinin de daha çok uyku ile uyanıklık arasında görülmüş, bir takım abartıların ve sahtekârlıkların da eklendiği hikâyeler olabileceğini söylemektedir. Sagan, bu hikâyelere Meryem Ana'nın tanığa birtakım emirler verdiğini ne var ki bu emir ve ikazların, yerel ve basit meselelerden öte geçmediğinin kendisinde kuşku uyandırdığını dile getirmektedir. Meryem Ana, kutsal ve çok ünlü bir dini kişilikse eğer tanığa bir sunağı onarmak gibi küçük bir emir vermek yerine, Kilise'yi Dünya merkezli bir evren yanılığını benimsemekten alıkoyacak ya da Nazi Almanya'sının suç ortağı olmasını engelleyecek emirler verebilir, öğütlerde bulunabilirdi. Meryem Ana, bazı yoksul tanıkların ifadelerine göre devlete birtakım haberler vermesi için görünüyordu. Hâlbuki doğrudan yetkili kişilere görünse, Kral ya da Papa'ya gitse daha etkili olabilirdi. Sagan, Meryem Ana'yı gördüğünü ve konuştuğunu iddia eden bazı kimselerin hikâyelerinin aslında gerçek bir dini tecrübe olmayabileceği noktasında kuşkulandıran birçok sebebin bulunduğunu iddia etmektedir.¹⁹³ Sagan, her konuda olduğu gibi bu konuda da kuşkuculuğu önermektedir.

Sagan, yeniçağ öğretisi ya da Şamanizm gibi muğlâk bir dini öğrenmek istediğimizde ve kuşkucu yaklaştığımızda ortada ilginç bir şey tespit ettiğimizde yapmamız gerekenin anlaşılır bir özet istemek olduğunu söylemektedir. Fakat böyle durumlarda Sagan, muhatapların anlaşılır bir özet geçmek yerine konunun basit olmadığı ve gizemlerle dolu olduğu cevabının rahatsız edici olduğundan

¹⁹³ Aynı, s. 144-148.

yakınmaktadır. Sagan, dini liderlerin anlaşılmayan konuların belli bir süre eğitimden geçerek anlaşılabilirliğini söylemelerini, kuşkuyu arttırıcı bir savunma olarak değerlendirmektedir. Sagan'a göre eğer bir dini konunun anlaşılması zorsa ve gizemlerle doluyorsa o konuya etkili bir eleştiri getirmek de zordur.¹⁹⁴

Sagan, kutsal kitaplarda ahlaki çelişkilerin olduğunu ileri sürmektedir. Sagan, kutsal kitapların öldürmeyi yasaklamasının yanında, Yeşu ve Sayılar'ın ikinci bölümünde Kenan ülkesinde çocuklar ve hayvanlar da dâhil bütün canlıların öldürülmesi emrinin katliamdan başka bir şey olmadığını dile getirmektedir. Sagan'a göre özellikle ahlaki çelişki içeren bir sürü öykü olduğunu söyleyerek, bir sürü suç işleyen insanların İncil'in sözüne dayanarak kendilerini haklı çıkarabileceklerini iddia etmektedir. Sagan, ahlaki çelişkilerin Hıristiyanlık ve Musevilikle sınırlı olmadığını, hemen her dinde mevcut olduğunu ileri sürmektedir.¹⁹⁵ Birçok meselede Sagan, kendi yetiştiği kültürün tahrife uğramış doktrinleriyle hüküm vermiştir. Ele aldığı konuları İslam'da araştırmamış olduğunu düşünülebilmektedir.

Sagan'a göre dinler, çürütülmeye karşı dayanıklıdır. Ya çürütülecek iddialar öne sürmezler ya da öne sürülen iddialar çürütülünce hemen öğretilerini çeşitli yorumlarla düzenlerler. Sagan, bunu iki yüzlülük ve insanları aşağılamak olarak görmektedir. Sagan, dinsel deneyimin özünde var olan bazı şeylerin, aklın kullanılarak rasyonel sorgulama yapılmasının önüne geçtiğini iddia etmektedir.¹⁹⁶

Sagan, dinleri eleştirmenin yanında bir takım faydalarından da bahsetmektedir. Örneğin sahte bilim ve batıl inanışlarla mücadele etmede dinlerin yardımcı olduğunu belirtmektedir. Yıldız falı, ruhlarla temas kurma, alfabeli ibreli tahtalar, gelecek konusunda kehanetlerde bulunma ve benzeri konuların dinler tarafından yasaklandığını söylemektedir. Bunun yanında Sagan, bazı din adamlarının inananları kanıt aramaya da yönlendirdiğini söyleyerek Havari Paul örneğini vermektedir.¹⁹⁷

Sagan, dini inançların kaynaklarını da sorgulamıştır. Fakat Sagan, sorgulamaları sırasında tenakuza düşmüştür. Bir yerde dini inançların kaynağını inanma arzusuna dayandırırken başka bir yerde cenin ve çocukluk döneminde yaşanan tecrübelere dayandırmaktadır. Öncelikle Sagan'ın dini inançların kaynağını inanma arzusuna

¹⁹⁴ Aynı, s. 254-255.

¹⁹⁵ Aynı, s. 294.

¹⁹⁶ Sagan, 2016a, *Ön. ver.*, s. 365.

¹⁹⁷ Sagan, 2014, *Ön. ver.*, s. 226.

dayandırmasına bakalım. Sagan, bu iddiasını insanların kolayca sahte UFO kanıtlarına ve medyumlara inanmasın yanında Mars'ta kanallar olduğu fikrini ortaya atan matematikçi ve astronom Percival Lowell'a inanması örnekleri üzerinden desteklemektedir. Lowell, yanılmıştır, ona inanan insanlar da yanılmıştır. İnsan eliyle, gözleriyle, beyniyle yanılmıştı. Marsta bir tek kanal bile yoktur. Sagan'a göre Lowell'in fikri bir tutkuya hitap etmektedir. Komşu bir gezegende yaşayan canlıların bulunduğu fikri çok cazip bir fikirdir. O kadar cazip bir fikirdir ki ona inanma arzusu insanları inceleme sürecinde titiz davranmaktan alıkoydu. Sagan buradan yola çıkarak, inanma arzusunun daha büyük olduğu, tutku ve heyecanın büyük rol oynadığı, kuşkucu bilimsel geleneğin zayıf olduğu din alanında da insanların aldanabileceğine işaret etmektedir.¹⁹⁸

Sagan, başka bir yerde dini inancın kaynağını çocukluk dönemine dayandırmaktadır. Freud'un "Derinimizde Tanrı yüceltilmiş bir babadan başka bir şey değildir," şeklindeki görüşünden yola çıkan Sagan, dinlerin kaynağının çocukluk dönemi ile ilgili olabileceğini ileri sürmektedir. Sagan, çocukluk döneminin bizim şekillenme yıllarımız olduğunu ve bu dönemlerde yetişkinlerin bir takım kurallarına uymak zorunda olduğumuzu hissederek, onların sevgisini ve takdirini kazanma arzusu duyarak yetiştiğimizi, bu dönemin dini inançların kaynağının olabileceğini iddia etmektedir.¹⁹⁹ Sagan, aynı zamanda, dini inançların hormonlarla ilgili olabileceğini ya da doğum anı ve perinatal deneyimlerle bağlantılı olabileceğini düşünmektedir. Sagan, yeniden doğuş olarak görülen vaftiz ayininin amniyotik sıvı için bir metafor olabileceğini söyleyerek, "Benim görebildiğim kadarıyla dini fikirlerin genelde kabullenilmesinin nedeni sadece ve sadece bunların içimizde bir yerlerdeki derin ve özlemle çevrili belli bir bilgiyi çağrıştırması olabilir. Ve ben bu müşterek bağın doğum olduğunu iddia ediyorum." Demektedir.²⁰⁰ Bunlara rağmen Sagan, dinlerin iyi işlevlerin olduğunu vurgulayarak, dinleri kötülüğün kaynağı olarak görmemektedir.²⁰¹ Sagan, başka bir yerde ise dinlerin hem çok büyük güzellikleri hem de çok büyük kötülükleri içinde barındırdıklarını öne sürmektedir.²⁰² Dinlerin bir takım güzelliklerinden ve faydalarından bahsederken

¹⁹⁸ Sagan, 2016d, *Ön. ver.*, s. 80.

¹⁹⁹ *Aynı*, s. 145-146.

²⁰⁰ *Aynı*, s. 396.

²⁰¹ *Aynı*, s. 155.

²⁰² Sagan, 2016a, *Ön. ver.*, s. 172.

apayrı bir şekilde başka bir yerde dinleri kötülüğün kaynağı olarak görmesi Sagan'ın tutarsız ve kararsız serüvenini göstermektedir.

2.1.3. Carl Sagan'a Göre Din-Bilim İlişkisi

Carl Sagan, din-bilim ilişkisini incelerken daha çok Hıristiyanlık teolojisi üzerinden düşüncelerini aktarmıştır. Özellikle Batı dünyasındaki dini anlayışları inceleyerek bilime aykırı olan taraflarını sorgulamıştır. En çok eleştiri getirdiği konular; medyumluk, şifacılık, inanç ve dua ile tedavi, Tanrının varlığına dair öne sürülen deliller, kutsal kitapların ve dinin kaynağı gibi konulardır. Ayrıca evrenin ve insanın konumu ve yapısı, yaşamın kaynağı gibi konularda din-bilim ilişkisi açısından sorgulamalar yapmıştır. Sagan, çalışmaları sırasında, bilimin üstünlüğünü kullandığı metot ve yöntemlerini öne çıkararak sürekli olarak dile getirmiştir. Bütün çalışmalarında ısrarla herkese kuşkucu yaklaşımı önermiş ve kanıt göstermenin ne kadar önemli olduğunu her defasında dile getirmiştir. Biz bu bölümde Sagan'ın din-bilim ilişkisi açısından incelediği konuları ele alarak düşüncelerini aktarmaya çalışacağız ve gerçekten çatışmacı yaklaşımı savunup savunmadığını açığa çıkarmaya çalışacağız. Bunun yanında bir bilim adamı olarak Tanrının ve dinlerin varlığı ile ilgili düşüncelerini açıklığa kavuşturmak için çaba göstereceğiz.

Sagan'ın din-bilim ilişkisine bakış açısını, savunduğu bilimsel yöntem belirlemektedir. Sagan'a göre bilimin özünde çelişiyormuş gibi görünen iki tutum arasında temel bir denge vardır. Bu dengenin iyi kurulması bilimsel yöntemin kalitesini yükseltmektedir. Sagan'a göre bu dengeyi şu iki tutum belirlemektedir:

- a) Ne denli garip ya da mantıksız olursa olsun, tüm yeni görüşlere açık olmak.
- b) Tüm görüşleri acımasızca kuşkuculuk süzgecinden geçirmek.

Sagan, sadece kuşkucu olmanın, kişinin yeni şeyler öğrenmesini engelleyeceğini savunmaktadır. Sagan, böyle birinin, dünyayı saçmalıkların sardığına inanan, huysuz, yabani gibi insandan kaçan bir kimse olacağını ileri sürerek, aşırı kuşkuculuğu da eleştirmektedir. Sagan'a göre kuşkuculuk asla tek başına yeterli değildir. Her şeye kuşkusuzca inanmak da her şeye sadece kuşku ile

yaklaşmak da doğru değildir.²⁰³ Sagan, burada kuşkuculukta aşırıya gitmemeyi yani mevcut bilgilere körü körüne inanmayı da yeni fikirlere sadece kuşkucu yaklaşmayı uygun bulmamaktadır. O, yeni fikirlere karşı kucaklayıcı olmamızı istemektedir.

Carl Sagan, din-bilim arasındaki ilişkinin araştırılmasına karşı çok isteklidir. Onun bu isteği eşi Ann Druyan tarafından, “Doğal teoloji üzerine verilecek Gifford Konferansları’na davet edilmesi onu çok mutlu etmişti.” Şeklinde ifade edilmektedir. Gifford Konferans’ı Glasgow Üniversitesinde verilen din-bilim ve doğal teolojinin konuşulduğu önemli bir konferanstır ve Sagan’ın bu konferansta yaptığı konuşmalar eşi Ann Druyan tarafından bir kitap olarak yayınlanmıştır. Kitapta gördüğümüz kadarıyla Sagan bu konferansta son derece yumuşak, cüretkâr ve samimi bir şekilde konuşmalarını yapmıştır.²⁰⁴

Bazı araştırmacılar tarafından Carl Sagan’ın bilimsel materyalizmin bakış açısını temsil ettiği vurgulanmaktadır. Sagan “Cosmos” isimli televizyon dizisinde, “var olan ve var olmuş olan ya da olacak olan her şey âlemdir.” Bu cümleye göre Sagan’ın evrenin ezeli olduğunu ve bilimin de evreni anlamak için tek güvenilir yöntem olduğunu vurguladığı düşünülmektedir. Dolayısıyla bilim evreni anlama adına dinin yerini almaktadır. Sagan, bilimsel yöntemi ve anlayışı tehdit ettiği gerekçesiyle geleneksel Tanrı anlayışlarını sorgulayıp, eleştirmektedir.²⁰⁵

Ian Barbour, şimdiye kadar din ile bilim ilişkilerini en kapsamlı bir şekilde tasnif ederek incelemiş bir teolog ve bilim adamıdır. Kitabında din ile bilimin çatışma sebeplerinden biri olan bilimsel materyalizmi incelerken Sagan’ı konu almıştır. Barbour’a göre Sagan, “Cosmos” isimli eserinde modern astronominin keşiflerinden hayranlıkla bahsetse de bazen kendi fikirlerine yer vermektedir. Ona göre evren kadimdir veya sadece nasıl başladığı bilinmemektedir. Barbour’a göre Sagan, kendileriyle gurur duyduğu bilim adamlarıyla aynı entelektüel düzeyde olabilecek bilgili ve üniversite kökenli teologların eserlerine hiç temas etmemektedir. Barbour, buradan yola çıkarak Sagan’ın din ile bilimi birbirine rakip gördüğünü ileri sürmektedir.²⁰⁶

²⁰³ Sagan, 2014, *Ön. ver.*, s. 306.

²⁰⁴ Sagan, 2016d, *Ön. ver.*, s. 12.

²⁰⁵ Peterson, *Ön. ver.*, s. 452.

²⁰⁶ Barbour, *Ön. ver.*, s. 32-34.

Sagan, Hıristiyanlık teolojisinin büyük bir kısmını bilime aykırı olduğu gerekçesiyle eleştirmiş ve toplumun yapısına ve bilimin gelişmesine engel olduğu gerekçesiyle kötölemiştir. Sagan, Hıristiyanların bir kısmının hastalıkları tedavi etmede dua ile yetindiklerini ve ilaç ile tedavi etmeyi bir alternatif olarak görmediklerini söylemektedir. Bu kimseler hastalıklara mikropların neden olduğunu reddetmekte ve sadece duaya yönelmektedirler. Bu dini anlayış Sagan'a göre din ile bilim arasındaki çatışmalara bir örnek niteliğindedir. Sagan'a göre hastalıklarla mücadele etmede bilimsel yaklaşımlar alternatiflerine nazaran daha etkilidir ve tercih edilmesi gereken de budur. Bununla beraber Sagan, İslam dünyası hakkında aynı şeyi düşünmemektedir. Birçok Batılı araştırmacı gibi Sagan da İslam dünyasında tıbbın ilerlediğini ve Müslümanların tıbbi gelişmelerden faydalandıklarını söylemektedir. Buradan anlaşılacaktır ki Sagan, bu konudaki çatışmacı yaklaşımı bütün dinler için uygun görmemektedir.²⁰⁷ Fakat buna rağmen Sagan, İslam ile bilim arasında bir çatışma olmadığını hiçbir eserinde vurgulamamıştır. Zaten çalışmamız sırasında gördüğümüz gibi Sagan, İslamiyet'i çok araştırmamıştır. Bu yüzden Sagan, din-bilim ilişkisini incelerken konuyu İslam açısından bir sonuca varacak şekilde ele almamıştır.

Sagan, İncil yorumlarından hareket edildiği şekliyle evrenin 6-12 bin yaşında olmadığını ve evrenin tanrısal bir kaynaktan meydana gelmediğini söyleyerek karmaşık bir atomlar dizisinden meydana geldiğini belirtmektedir. Ona göre bu gerçek evrenin değersizliğini göstermeyip bizde daha büyük hayranlık uyandırmakta ve evrenin değer olarak yüksek bir mertebeye çıkmasını sağlamaktadır. Sagan, ayrıca bilimin evren hakkındaki bulgularının din adamları tarafından dikkate alınmadığını ve bilimin karşısına İncil yorumcularının İncil'in hatasızlığını dile getirdiğinden yakınmaktadır.²⁰⁸

Sagan, dini inançların temellerinin insanların ruhsal açlıklarını gidermeye ve öldükten sonra yaşam olacağı avuntusuna dayandığını iddia etmektedir. Sagan, sahte bilimi başka bir yerde²⁰⁹ dini teolojilerden ayırırken evren hakkında dinlerin verdiği bilgileri sahte bilimin içinde değerlendirerek sahte bilim ile dini anlayışları birbirine benzetmeyi tercih etmiştir. Buna göre evrenin yapısı ve öldükten sonra yaşamı konu

²⁰⁷ Sagan, 2014, *Ön. ver.*, s. 7-9.

²⁰⁸ Sagan, 2014, *Ön. ver.*, s. 12-13.

²⁰⁹ *Aynı*, s. 22.

alan dini anlayışlar insan ve dünyayı evrenin merkezine alarak insanın her şeyin nedeni olduğunu telkin etmektedir. Fakat Sagan'a göre evrenin varoluş sebebi insan olmadığı gibi insan olmadan bir evren düşünülemez fikri de hatalı ve bilimsel düşünceye aykırıdır. Sagan'a göre dinler sahte bilimin yayılmasını sağlayan devlet koruması altındaki sığınaklardır. Buna rağmen Sagan, evrenin ve insanın konumu ile ilgili yanlış düşüncelerin sadece dinlerin ürünü olmadığını, bu düşüncelerin kültürlerin ürünü olduğunu vurgulamaktadır.²¹⁰

Sagan, sahte bilimden söz ederken Hıristiyanlık ve İslam'ın da karşı çıktığı falcılık ve medyumluga da meydan okumaktadır. Ona göre sahte bilimin içerisine bunlar da dâhildir ve asıl zararı bu uygulamalar vermektedir. Sagan, bu uygulamaları eleştirirken Filipinler'de tinsel ameliyat akımlarından Britanya'daki hayalet saplantısından, Japonya'da çok sayıda ortaya çıkan doğaüstü güçler üzerine kurulu dinlerden bahsetmektedir. Japonya'da binlerce falcı olduğunu belirterek, bunların bilime aykırı uygulamalarını eleştirmektedir. Sagan, bu konuları ele alırken dinlerin verdiği zararlardan ziyade, sözde dini olarak gösterilen bu uygulamaların yalanlanmasını önlemek adına birçok yerde eleştirel düşünmenin yasaklanmasından ve hor görülmesinden, tehlikeli sayılmasından ve okul müfredatlarından çıkarılmasından yakınmaktadır.²¹¹

Sagan, yukarıda da bahsettiğimiz gibi çokça kullandığı sahte bilim terimini aslında dinlerden ayırmaktadır fakat bu ayırım kısmi bir ayırımdır. Sagan, yerel bir sahte bilim örneği ile dünya çapında kabul görmüş bir din arasında çok fazla fark olduğunu belirtmektedir. Bu yüzden Sagan, sahte bilim ile dini bir birinden ayırabilmek için 'Karanlık Bir Dünyada Bilimin Mum Işığı' adlı kitabının bazı bölümlerinde dinbilimin aşırılıkları hakkında eleştirel bir tavır takınacağını söylemektedir.²¹² Anladığımız kadarıyla Sagan, dinin öğretisi niteliği taşıdığından dolayı büyük farklılıklarının olduğunu bildiği için, dini sahte bilimden ayırmaya çalışmaktadır.

Sagan, kitaplarında birçok yerde bilimin üstünlüğünden bahsederken tahminsel kesinliğini ve güvenilirliğini vurgulamaktadır. Sagan, bilimin kendini düzelten bir girişim olduğunu ve varsayımların bilim tarafından kabul edilmesi için ciddi bir

²¹⁰ Aynı, s. 14-15.

²¹¹ Aynı, s. 16-17.

²¹² Aynı, s. 20.

araştırmayla kanıt sınavından geçmesi gerektiğini vurgulamaktadır.²¹³ Dünya üzerinde bu özelliklerde bir dinin olmadığını söylemektedir. Sagan'a göre gelecekte haber veren, kusursuz ve tekrarlanabilir bir yonteme sahip olan hiçbir din olmamıştır. Bu yüzden Sagan, dinin asla bilimin yerini tutamayacağını bilimin verdiği tatminkârlığı veremeyeceğini vurgulamaktadır. Çünkü bilimde hata düzeltme mekanizması işlemektedir. Dinlerde olduğu gibi yasaklı sorular, araştırmaya kapalı hassas konular ve kutsal gerçekler bulunmamaktadır. Sagan, Michael Faraday'ın "hoşumuza giden kanıt ve görüngüleri aramaya koyulup gerisine boş vermemizin dayanılmaz cazibesi" sözünü alıntı yaparak işe yaramayan ve kanıtı olmayan dini bilgilerin değersizliğinden bahsetmektedir. Sagan, bu tür bilgilerin boş verilmesi gerektiğini savunmaktadır. Sagan'ın bu tutumu açıktır ki onun bilimsel bakış açısına ve ona olan sonsuz güvenine verdiği önemden kaynaklanmadır. Sagan, ayrıca sağduyunun önemine ve geçerli eleştirinin büyük bir iyilik olduğuna vurgu yapmaktadır. O, yerleşik inançlarla çeliştiği zaman bilimin kibirli olması gerekçesiyle eleştirilmesinin haksızlık olduğunu söylemektedir. Bilim aslında alçak gönüllüdür ve bilim adamlarının da aslında istediği şey inançların içerdiği savların bağımsız bir şekilde doğrulanmasıdır.²¹⁴ Çok açıktır ki Sagan, dini inançların bilimsel olarak doğrulanmasını arzu etmektedir. Fakat Sagan, dinin inanç işi olduğunu hesaba katmamaktadır. Giriş bölümünde ve I.Bölümde incelediğimiz gibi Din, bilimden inanç işi olması dolayısıyla ayrılmaktadır ve bilimin yöntemlerini dini inanç sistemlerini doğrulamada kullanmak dinin inanç sistemine aykırıdır. İslam'da örneğin "O iman edenler gabya iman ederler." ayeti dinin inanç işi olduğunu göstermektedir. Buradaki "gayb" kelimesi bilimin yöntemlerinin uygulanamadığı, deneylenip, ölçülemeyen ve bilimsel olarak gözlemlenemeyen manasına gelmektedir. Ayrıca Sagan'ın kanıtı olmayan bilgilerin değersizliğini vurgulaması ilginç bir tenakuzdur. Çünkü Sagan, sayfa 81'de görüleceği gibi "bir şeyin kanıtının olmaması onu inkâr etmeyi gerektirmez" demişti. İnkârının gerekmediği bilgiler neden değersiz olsun? Yine Sagan ileride göreceğimiz gibi sayfa 91'de kanıtın beklenmesi gerektiğini savunmaktadır. Buna göre de Sagan'ın tenakuza düştüğü söylenebilmektedir.

²¹³ Sagan, 2017, *Ön. ver.*, s. 115.

²¹⁴ Sagan, 2014, *Ön. ver.*, s. 32-33.

Sagan, bilimin dinden üstün olduğu vurgulamaktadır. O, bilimin dinbilimden üstün olmasının sebebinin uygulayıcılarının üstünlüğünden kaynaklanmadığını söylemektedir. Sagan'a göre bilimin üstün olması dinbilimin laboratuvarının bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Sagan, bilimin fikirlerin özgür alışverişine dayandığını ve bilimde özel avantaj noktaları ve ayrıcalıklı konuların bulunmadığını, bu yüzden işi olmayan yerde karşımıza çıkarıldığı zaman dine karşı bir siper olduğunu söylemektedir.²¹⁵ Sagan burada bir sınırlama getirmiş ve bilimin sadece sınırlarını aştığı zamanlar için bilimin dine karşı bir siper olduğundan bahsetmiştir. Buna göre Sagan'ın bilimle dini karşı karşıya getirirken sağduyulu olduğu düşünülebilmektedir. Fakat, Sagan'ın din ile bilimi üstünlük yarışına sokması çok yanlıştır. Amaçları ve konuları açısından ne kadar benzerlik taşısalar da din-bilim I.Bölümde değindiğimiz gibi farklı yöntemleri olan alanlardır. Farklı yöntemleri olan alanlar bilgiye ulaşma açısından bir yarışa sokulmamalıdır. Sagan, burada kökensel bir hata yapmıştır. Kökensel hata, bir şeyin kaynağından hareket ederek eleştirilmesidir. Sagan, da din ile bilimin kullandığı kaynaklardan yola çıkarak bilimin üstünlüğünü savunmuştur.

Sagan, birçok inananın etrafta tanık oldukları bir takım mucizelerin ilahi kaynaklı olduklarını düşünmelerinin ve bu mucizelerin bilim tarafından kanıtlanmasını beklediklerinin altını çizmektedir. Tanrının varlığına gerçekten inanma arzusu hisseden birçok insan vardır ve bu kişiler inançlarının bilim tarafından doğrulanmasını beklemektedir.²¹⁶ Sagan bu yüzden inancın birçok insan için yeterli olmadığını, birçok inananın bilimsel onay damgasını alabilmek için can attığını belirtmektedir. Sagan, böyle insanları inançlarını doğrulayan bilimsel kanıtlar bulmaya çalışmadıkları için eleştirmektedir. Sagan, insanların kendilerini aldatabilme yeteneğine sahip olduklarını ve bu noktada kuşkuculuğun önemli bir alet kutusu olduğunu söylemektedir. Sagan, birçok yerde kuşkuculuğun öneminden bahsetmekte ve inançlarımızı değerlendirirken kuşkuculuğun bir şeyleri bilmek isteyen insanların alet kutusunda bulunması gereken bir değer olduğunu vurgulamaktadır. Bu alet kutusundaki kuşkuculuk kullanılmadığı takdirde Sagan'a göre yoldan çıkmamız işten bile değildir.²¹⁷

²¹⁵ Aynı, s. 39.

²¹⁶ Sagan, 2016d, *Ön. ver.*, s. 131.

²¹⁷ Sagan, 2014, *Ön. ver.*, s. 61.

Sagan'a göre insanlar ikinci el otomobil alırken başvurdukları kuşkuculuğu inançlar noktasında da kullanmalıdır. Kuşkucu yaklaşım yerleşmeye çalışan iddiaları etkin ve yapıcı bir şekilde değerlendirebilme yetisidir. Bilimin tek arzusu ikinci el otomobil alırken ya da reklamlarda pazarlanmaya çalışan ürünleri alırken kullandığımız kuşkuculuğu inançlar noktasında da kullanmaya çalışmaktır.²¹⁸

Sagan öldükten sonra yaşamın olduğuna inanmak istediğine değinmektedir. Hatta bu konuda güçlü kanıtın olup olmadığının umurunda olmadığını duygusal ve samimi bir yaklaşımla dile getirmektedir. Sagan, geçtiğimiz sayfalarda ortaya koyduğumuz şekliyle bilimsel delili bulunan bir şeye inanmayı uygun görüyordu ve dini bilginin değersizliğinden bahsediyordu. Fakat burada Sagan'ın inanmak istediğini vurgulaması onun iç dünyasında bir takım karmaşıklık yaşadığını göstermektedir. Buna rağmen Sagan, bu konuda duygularının ağır basmasının herhangi bir medyumun ruhlarla iletişim kurduğu iddiasına hemen inanacağı anlamına gelmediğini söylemektedir. Gerçekten ruhlarla iletişim kurulabiliyorsa, Büyük İskender'in mezarının yerini, Fermat'ın son kuramını da öğrenmek mümkün olduğu halde neden bu yapılmıyor? Sagan buna benzer sorular sorarak ruhlarla iletişim kurulduğu iddialarının doyurucu kanıtlarının bulunmadığını savunmaktadır. Sagan, öldükten sonra yaşamın olduğu iddiasının güçlü bir kanıtının bulunması halinde incelemeye can atacağını vurgulamaktadır. Fakat Sagan, bu kanıtların ruhlarla iletişim kurma iddialarından ziyade gerçek bilimsel kanıt olması gerektiğini söylemektedir.²¹⁹

Sagan, insanların birçoğunun sorgusuzca inandıklarını ve asıl inançsızlığın David Hume'un dile getirdiği şekliyle bu olduğunu söylemektedir. Sagan bu inançsızlığın derin ahlaki sorunları bulunduğunu, inanmadığı halde inanır gibi görünen birçok kişi olduğunu ve Tom Paine'nin de bu konudaki eleştirilerinden bahsetmiştir. Sagan, Huxley'in, "Ahlakın temeli... hakkında kanıt olmayan şeylere inanır gibi görünmekten ve bilgi sınırlarının ötesindeki sorgulanamaz önermeleri yinelemekten vazgeçmeye dayanır." Sözüünü aktararak sadece Tanrının varlığı ve teolojik konularda değil birçok konuda kanıt getirmenin önemine vurgu yapmak istemiştir. Çünkü Sagan, tanrı ve dinlerden söz ederken, söz konusu kanıt getirmek olduğunda ticari uygulamaların dayatmacı zeminini, aspirin markalarının

²¹⁸ Aynı, s. 80.

²¹⁹ Aynı, s. 204-205.

reklamlarını ve doktor rolündeki oyuncularını ve daha birçok şüpheli şeyi eleştirmektedir. O yalanlara karşı hoşgörünün artmasının başka kötülöklere de zemin hazırlayabileceğini düşünmektedir. Buradan anlıyoruz ki Sagan'ın şüpheciliğı ve kanıt getirmeye verdiği önemi hayattaki her şey için geçerli görünmektedir.²²⁰

Sagan, eserlerinin hepsinde ısrarla kuşkucu yaklaşıma vurgu yaparak dinin karşısında bilimin üstünlüğünü savunmaktadır. Sagan, bilimde deneysel sonuçlarla başlayan zinciri verilerin, gözlemlerin ve ölçümlerin izlediğini söylemektedir. O, asıl gerçeğe bu adımların izlenmesi ile ulaşılabilceğini ve gerçeğe ulaştırmasa bile belli bir konu hakkında olası açıklamalar dizini oluşturularak, bu olasılıkların sistematik olarak sınanması gerektiğini savunmaktadır. Eğitim süreçlerinde bilim adamlarının yutturmaca saptama aletleriyle donatılması ve bu aletlerin çeşitli iddialara karşı kullanılması gerekmektedir. Aletlerin testinden geçen yeni görüşlerin temkini elden bırakmadan sıcak bir tavır ile kabul edilmesi gerekmektedir.²²¹

Sagan, açık ve şiddetli tartışmaların ve kuşkucu sorgulamanın Hıristiyan geleneğı olduğunu dile getirerek, Hıristiyan, Musevi ve İslam dünyasının bir zamanlar bilimin getirdiğı alçak gönüllölük, özeleştiri, akla dayalı tartışma ilkelerine saygı duyduğunu vurgulamaktadır. Fakat Sagan'a göre bugün muhafazakâr ve köktenciler bilim tarafından çürütölmesi mümkün olan noktaları savundukları için bilimden çekinmek için kendilerine bir sebep yaratmışlardır. Sagan'a göre dini gelenekler çok zengin ve çeşitli olmakla birlikte, kutsal kitaplar benzetmelere ve mecaza başvurarak yorumlandıklarında yenilik ve değışimi sağlamada fırsat oluşturmaktadırlar. Sagan, bu sayede dinbilimcilerin geçmişte yaptıkları hataları itiraf etmek için bir zeminin de oluşabilceğini dile getirmektedir. Sagan, birçok dini liderle din-bilim tartışmalarına girdiğini ve onlara inançlarının özündeki yapıtaşlarından birinin bilim tarafından çürütölmesi durumunda neler olacağını sorduğunu söyleyerek, muhafazakâr ve köktencilerden bu soruya tatminkâr cevaplar alamadığını dile getirmektedir. Muhafazakâr ve köktenciler bilimin asla dinin öğretilerini çürütemeyeceğini söylemektedirler. Bu durumu Sagan, dinlerin çürütölmeyle karşı yalıtımlı olduğuna bağlamaktadır.²²²

²²⁰ Aynı, s. 209.

²²¹ Aynı, s. 211.

²²² Aynı, s. 283.

Sagan, dinin bazı bölümlerine karşı kuşkucu yaklaşımın ön yargılı olduğuna dair eleştirileri kabul etmemektedir. Sagan, bunun bir ön yargı olmadığını öz yargı olduğunu öne sürmektedir. Çünkü bu kanıtı incelemeden ulaşılan bir yargı olmayıp, kanıt araştırıldıktan ve incelendikten sonra ulaşılan bir yargıdır.²²³

Sagan, kuşkucu yaklaşımı kullanılmış bir otomobil almaya benzeterek şöyle demektedir: “Kullanılmış bir otomobil alırken sadece bir arabaya fena halde ihtiyacınız olduğunu düşünmek yetmez. Arabanın çalışması gerek. Satıcının bir ahbap olması yetmez. Genellikle arabanın tekerleklerini bir iki tekme atarak gözden geçirirsiniz. Kaputu açıp incelersiniz. Motor konusunda kendiniz uzman değilseniz uzman birine göstermek istersiniz. Bütün bunları bir otomobil satın alma gibi fazla da önemli olmayan bir iş için yapıyorsunuz. Fakat etik ve ahlak, dünyanın başlangıcı, insanoğlunun varoluş yeri, tuttuğu yol, tüm bu konular üzerinde en azından eşit derecede kuşkucu incelemelere girişmekte ısrarcı olmanız gerekmez mi?”²²⁴

Sagan, dinin belki de istemeden de olsa sınanabilir bildirilerde bulunmakla bilimin alanına girdiğini vurgulamaktadır. Sagan, dinlerin bilimin karşısında ve bilimi devre dışı bırakırcasına gerçeklik hakkında başıboş önermelerde bulunmalarının mümkün olmayacağını dile getirmektedir. Sagan’a göre bu gerçek dinlerin bazı mensuplarını öfkelenmektedir. Fakat Sagan, çalışmamız sırasında ortaya koyduğumuz gibi kuşkucu yaklaşımın terk edilmesini bir felaket olarak değerlendirerek, kuşkucuların dinlerin bazı müritleri tarafından tehdit edilmelerinin hiç doğru olmadığını savunmaktadır. Sagan’a göre kuşkucu yaklaşımı önlemeye çalışmak bedeli ağır bir eylemdir. Bu sadece bilime vurulmuş bir darbe değil, aynı zamanda inanca da vurulmuş bir darbedir. Sagan, bir inancın sorgulanmadan sahiplenilmesini Tanrıya da saygısızlık ve hürmetsizlik olduğunu savunmaktadır. İnsan akıl sahibi bir varlıktır ve gerçek bilgiye ulaşabilmesi için aklını kullanarak, kuşkucu yaklaşımı terk etmeden sorgulamak durumundadır.²²⁵

Sagan, kuşkucu yaklaşımı sadece dinler hakkında önermemektedir. O bilimsel çalışmalara dahi kuşkucu yaklaşmamız gerektiğini düşünmektedir. Sagan, kuşkuculuğu öne çıkarırken, kuşkucuların da hatalar yapabileceğini ileri sürmektedir. Sagan, evrenin neredeyse tamamı konusunda bir şey bilmediğimizi itiraf ederek,

²²³ Sagan, 2016d, *Ön. ver.*, s. 104.

²²⁴ *Aynı*, s. 114.

²²⁵ Sagan, 2014, *Ön. ver.*, s. 281.

bilimsel gerçeklerin de birer kestirimden başka bir şey olmadığını düşünmektedir. Sagan, her söyleneni eleştirel bakış açısıyla incelemeyi gerektirdiğini tavsiye ederek süzgeçten geçmemiş inançlarımızı mümkün olduğu kadar bir kenara bırakmamız gerektiğini önermektedir. Sagan, kendimizi ve kültürel kurumlarımızı her zaman bilimsel değerlendirmeden geçirmemiz gerektiğini savunmaktadır.²²⁶ Fakat Sagan, bu iddialarına göre kendi yönteminin de yanlışlığını göstermektedir. O, bilimsel verilere de kuşkucu yaklaşmayı önerirken adeta bilimin en büyük keşfi olarak gördüğü evrim teorisini sorgulamadan kabul etmektedir.

Sagan, kuşkucu yaklaşımın avantajlarından bahsederken, bu yaklaşımın hatalı kullanılmasını da eleştirmektedir. Ona göre kuşkucular kutuplaşmaya gitmektedir. Kuşkucular, gerçeği bilmede tek gerçek söz hakkının kendilerinde olduğunu düşünmektedirler. Diğer insanların aptalca öğretilere inandıklarını düşünerek onları dışlamaktadırlar. Sagan, bu yaklaşımın kesinlikle yıkıcı olduğunu savunmaktadır. Sagan, kuşkuculuğun yanında daima duyarlı olup küstahlıktan kaçınılması gerektiğini tavsiye etmektedir.²²⁷

Sagan'ın kuşkucu yaklaşımında kullanılmasını tavsiye ettiği bir takım aletler vardır, Sagan, bu aletleri “alet çantası” olarak tasvir ederek bunları kuşkucu yaklaşımın aletleri olarak belirlemektedir. Sagan, kuşkucu yaklaşımı, “akla yatkın bir savı geliştirme, anlama ve hatalı ya da düzmece bir savı tanıma sanatı” olarak tanımlamaktadır. Kuşkucu yaklaşım aletleri şu ilkelerden oluşmaktadır:

- a) Gerçekler bağımsız bir şekilde onaylanmalıdır.
- b) Farklı görüş sahibi tüm bilgili kişilerin kanıt üzerinde sözlü tartışmaya girmesini teşvik etmek gerekir.
- c) Otoriteden gelen savlar çok az önem taşır. Bilimde otorite yoktur, uzmanlar vardır.
- d) Birden fazla hipotez üzerinde durulması gerekir. Olası tüm açıklamalar anılıp, her açıklamanın sistematik olarak çürütülebileceği sınamalardan geçirilmelidir.
- e) Kendimize ait olduğu gerekçesiyle bir hipoteze gereğinden fazla bağlanılmamalıdır.

²²⁶ Aynı, s. 296.

²²⁷ Aynı, s. 301.

- f) Kendi görüşlerimizi diğer alternatiflerde adil bir şekilde karşılaştırmamız gerekmektedir.
- g) Açıklanmaya çalışan şeylerin nicelenmesi gerekmektedir. Sayısal ölçüm sayesinde incelenen şeyler diğerlerinden daha net ayrılmaktadır.
- h) Eğer bir savlar zinciri söz konusu ise, zincirin her halkası geçerliliğini kanıtlamak zorundadır.
- i) Ockham'ın Usturası. Bu kararalama yöntemi veriyi aynı derecede iyi açıklayan iki hipotezle karşılaşıldığında, daha basit açıklamanın seçilmesini sağlamaktadır.
- j) Hipotezin yanlışlanabilir olması gerekir. Yanlışlanamayan önermelerin çok fazla değeri yoktur.²²⁸

Carl Sagan'ın kuşkucu yaklaşımın aletleri olarak belirlediği bu ilkeler aynı zamanda bilimin yöntemlerini içermektedir. Sagan'ın son maddede üzerine değindiği yanlışlanabilirlik ilkesine dikkat edecek olursak eğer bilim felsefecisi Karl Popper'in doğrulamacılığın karşısına getirdiği yanlışlanabilirlik ilkesinden söz ettiği çok açıktır. Sagan, bir araştırmanın en güvenilir sonuca ulaştırması için dikkatli tasarlanmış deneyler yapılması gerektiğini savunmaktadır. Aklımızda kurgulama yoluyla bir şey öğrenemeyiz. Bir açıklama çok iyidir ama birkaç açıklama yapılabiliyorsa aralarından doğru olanı tercih edebilmek için seçimi biz yapmayız. O işi deneye bırakırız. Sagan, Francis Bacon'un, "Savlama, keşif için yeterli değildir; çünkü doğanın inceliği, savın inceliğini kat kat aşar."²²⁹ sözüne atıfta bulunarak klasik mantığın önemini vurgulamaktadır.

Sagan'ın "kuşkucu alet çantasında" bulunan "i" maddesi (Ockham'ın Usturası. Bu kararalama yöntemi veriyi aynı derecede iyi açıklayan iki hipotezle karşılaşıldığında, daha basit açıklamanın seçilmesini sağlamaktadır) hakkında birkaç şey söylenmesi gerektiğini düşünüyoruz. Bu madde evrenin başlangıcı ve hayatın ilk ortaya çıkması ile alakalı ortaya atılan savlara daha basit açıklama getirdiği için teizmin tercih sebebi olması gerektiğini göstermektedir. Sagan'ın tercihlerine bakılacak olursa bu maddeye göre hareket etmediği açıktır. Zira evrenin bir tanrı

²²⁸ Aynı, s. 212; Sagan, 2016b, *Ön. ver.*, s. 153.

²²⁹ Aynı, s. 213.

tarafından yaratıldığı ve yaşamın tanrı kaynaklı olduğu savı, sonsuz evren ve ilk canlıların tesadüfen oluştuğu savından daha basit açıklamalardır.

Sagan, bilimsel yöntem ile birçok iddianın gerçek olmadığını anlaşılabilirliğini, fakat bilimsel yöntemin sınırlarını aşan iddiaların ise kanıtların incelenmeden bilinemeyeceğini savunmaktadır. Sagan'a göre Tanrının ve dinlerin varlığı gibi iddialarda kanıtın olmaması inkârını gerektirmemektedir. Sagan'a göre kanıtın yokluğu, yokluğun kanıtı olamamaktadır.²³⁰

Sagan din ile bilimi karşılaştırırken bilimin bir takım avantajlarından ve özelliklerinden bahsetmektedir. Sagan, bilim adamlarının da hata yapabileceğini fakat görüşleri geniş bir şekilde ele almanın ve özeleştirme yapmanın da onların işi olduğunu dile getirmektedir. Sagan, bilim adamlarının bir takım savları incelerken anında reddettiklerini, bunun doğru olmadığını ve yapılması gereken bu savların yazılara aktırılması gerektiğini savunmaktadır.²³¹ Bilim, Sagan'a göre çok iyi işleyen bir hata düzeltme mekanizmasına sahiptir. Ortak çalışma ilkesine dayanmaktadır. Bilimin en büyük avantajı deney yapabilme kabiliyetine sahip olmasıdır. Bilimsel bir soruya yanıt ararken, olayları birçok defa tekrarlayabilir, alternatif yollara ve hipotezlere başvurabiliriz. Yeni test araçları geliştirildiğinde deneyleri tekrar edebiliriz. Sagan'a göre bu özellikler bilimin en büyük avantajlarıdır. Bu avantajlar bilime duyulan ihtiyaç ve güvenin kaynağı sayılmaktadır. Bu yüzden bilim tüm diğer bilgi türlerinden üstündür.²³²

Sagan, bilim adamlarının da gözlemsel seçicilik yapabildiklerini ve yanılabilir oldukları gerçeğinin söz konusu olduğunu vurgulamaktadır. Bilim adamlarının yaptığı hatalar ya kısmen doğru olabilir ya da diğer bilim adamlarını doğru olanı bulmalarına yardımcı olabilir. Bilim adamlarının da birtakım duygusal eğilimler ve yargılar taşıdıkları iddia edilmektedir. Sagan, bu iddiaların gerçek olabileceğini fakat bilim adamlarının dürüst oldukları takdirde duygusal eğilimlerinin ve yargılarının önemli olmadığını çünkü bu bilim adamlarını denetleyecek ve düzeltecek başkalarının da bulunduğunu vurgulamaktadır. Sagan, bilimsel girişimin takım

²³⁰ Aynı, s. 226.

²³¹ Sagan, 2016b, *Ön. ver.*, s. 86.

²³² Sagan, 2014, *Ön. ver.*, s. 260.

çalışmasını gerektirecek bir şekilde yapılandırıldığı için her zaman üstün görmektedir.²³³

Sagan, bilimin sahasının çok dar olduğu yönündeki eleştirilerin de kabul edilemez olduğunu vurgulamaktadır. Sagan'a göre geçmişte yaşanan hayal kırıklıkları ve yapılan hatalar, hala inanılmaya devam eden gerçek dışı uygulamalar göstermektedir ki insanın yanılabilme payı vardır. Bu yüzden bilim, büyü, harikaları, gizemci inanışları ciddiye almamalıdır. Bilim, fiziksel kanıttan yoksun olan ruhları, hayaletleri, melekleri ve şeytanları ya da Buda'nın erdem varlıklarını kabul edemez.²³⁴ Sagan'a göre fiziksel kanıtlar çok güçlü değilse mitolojik kanıtlar yalnız başına yeterli sayılmamaktadır.²³⁵ Sagan, sayfa 72'de gösterdiğimiz gibi dini bilgilerin değersizliğinden ve önemsizliğinden bahsederken burada "mitolojik kanıt" ibaresini kullanmıştır. Fakat mitoloji kanıt değildir. Birçok kaynağı olan ve akıl yürütme ile mantıkla doğrulukları savunulan dini bilgilerin değersizliğinden bahsederken mitolojiye kanıt demek Sagan'ın samimi arayışına aykırı bir durum teşkil etmektedir.

Sagan, her insanı etkinliğin içinde bulunduğu kültürden etkilenemediğini kabul etmektedir. Sagan'a göre bilim adamlarının da içinde bulunduğu kültürün yapısından etkilenmemesi söz konusu değildir. Fakat bu etkilenme farklılıklar gösterebilir. Bu farklılıklar bilim adamlarının çalışmalar yapmaları konusundaki tutkuları, iddiaları inceleyen deneylere yönelik anlayışları, tartışmaları destekleme yönündeki gayretleri ve gerçek olmadığı kanıtlanmış eski görüşleri terk etme konusundaki arzusu açısından farklılıklardır. Her bilim adamı içinde yaşadığı kültürden aynı ölçüde etkilenmemektedir. Sagan'ın bu tespitinden anlaşılmaktadır ki, o din-bilim ilişkisini incelerken bilim adamlarının ve din adamlarının içinde yaşadıkları kültürün özelliklerini de dikkate almaktadır.²³⁶

Sagan, bilimsel bulguların keyfi ve yanlı olduğu iddiasının art niyetli aldatmacalar olduğunu savunmaktadır. Örneğin Sagan'a göre Newton'un Descartes'in felsefi konumunu geleneksel dini anlayışa zarar vereceği için reddettiği iddiaları gerçek dışıdır. Ayrıca Newton'un çağının düşünce akımlarından nasıl

²³³ Aynı, s. 263.

²³⁴ Aynı, s. 271.

²³⁵ Sagan, 2016a, *Ön. ver.*, s. 129.

²³⁶ Sagan, 2014, *Ön. ver.*, s. 270.

etkilendiğini ortaya çıkarmak düşünce tarihini inceleyenleri ilgilendirebilir. Sagan'a göre aynı şekilde Darwin'in evrim kuramını oluşturduğu sırada ateist ve materyalist olduğu iddiaları da aldatmacadır. Darwin'in evrim teorisinin ateist gündemin ürünü olduğuna dair iddialar da aldatmacadır. Darwin'in geleneksel dini görüşlere bağlıydı ve kilisede bir makama gelmek üzereydi. Darwin, bilim yoluyla doğayı sorgulamaya başladığı zaman görüşlerini değiştirmeye başlamıştır. Sagan, Darwin'in kişisel inançlarını değiştirmesinin nedenin zamanın düşünce akımı ve gündeminin neden olmadığını, bilimsel araştırmalarının ve doğaya sorgucu yaklaşımlarının sebep olduğunu savunmaktadır.²³⁷

Sagan, sahte bilimi eleştirirken önemli bir ayrıma gitmektedir. O, sahte bilimin içine dinleri dâhil etmemektedir. Sagan, açık bir şekilde sahte bilimin doğaüstü ile aynı şey olmadığını dile getirmektedir. Sagan, iddia edilen birtakım doğaüstü deneyimlerin bazılarının ileride somut bilimsel incelemelerle kanıtlanabilme ihtimalinin olduğunu, fakat kanıt olmadan herhangi birini doğru kabul etmenin de aptalca olacağını savunmaktadır.²³⁸

Sagan, inanç ve dua ile tedavi ilişkisini de incelemiştir. Sagan'a göre inancın ve duanın etkili olması psikolojik ve ruhsal bir durumdur. İnsanlar tıp çare bulamadığında, acı ve ölümlle yüzleşmek zorunda kaldığında diğer umut kapılarına yönelmektedirler. Kimi hastalıklar ruhsal kökenlidir. Örneğin, birçok deneyde hastalara ilaç olarak verilen aslında tedavi edici bir özelliği bulunmayan işlevsiz hapların tedavi ettiği saptanmıştır. İlaç şirketlerinin hastalara verdiği şeker tabletlerinin, soğuk algınlığını, sinirsel bozuklukları ve depresyonu tedavi ettiği tespit edilmiştir. Bu ilaçlar özellikle hastanın o ilacın etkili olmasına inanmasıyla daha da işe yarar hale gelebilmektedir. Sagan'a göre insanların sahip olduğu umut, biyokimyasal etkilere sebep olabilmektedir. İnançlı olmanın ve dua etmenin hastalıkları tedavi ettiğine duyulan inanç ve umut da biyokimyasal etkilere neden olabilmektedirler. İnanç yoluyla iyileşme gösteremeyen hastaların kimileri iyileşemediklerinden dolayı kendilerini suçlamaktadırlar. Yeteri kadar inançlı olmadıklarını ve buna benzer hatalarla suçu kendilerinde aramaktadırlar. Bu hastalara bazı kimseler tarafından kuşkucu olmanın inancın sağlayacağı tedaviyi

²³⁷ Aynı, s. 264-265.

²³⁸ Aynı, s. 228.

engellediği söylenmektedir.²³⁹ Şunu söylemek gerekir ki Sagan'ın bilimsel ve kuşkucu yaklaşımı ile de inanç ve dua ile tedavi konularına olumlu yaklaşabilmesi mümkün değildir. İnanç ve dua ile tedavinin bilimsel kanıtları bulunmamaktadır. Sagan, bilimsel kanıtı olmayan her türlü inanca net bir tavırla kuşkucu yaklaşmaktadır. Tabi ki bu bilimsel keşiflerde uygun bir yöntemdir fakat inanç konularına uygulandığı zaman sonuç almak mümkün değildir.

Sagan, dua hastalıkları tedavi etmede işe yarıyorsa neden Tanrının kanser gibi hastalıkları tedavi etmediğini sorarak kötülük konusuna girmektedir.²⁴⁰ Dua işe yarıyorsa ve Tanrı hastalıkları hemen iyileştirebiliyorsa neden bu kadar çok acıya katlanıyoruz? Neden hastalıkları tedavi etmesi için Tanrıya dua etmemiz gerekiyor? Sagan, dua ile tedavi edilen hastalıkların belli hastalıklar olduğunu savunmaktadır. Bu hastalıklar özellikle zihinde yaratılmış ve plasebo özelliği olan, sırt ve diz ağrıları, baş ağrıları, gerginlik, ülser, astım gibi hastalıklardır. Sagan, her ne kadar şifacılığı eleştirse de birtakım faydalarını inkâr etmemektir. Ona göre şifacılığın faydalarını küçümsemek gerekir ve inanç ve dua hastalık belirtilerini ve tedaviden kaynaklanan etkileri hafifletebilir, acıyı azaltabilir ve yaşam süresini uzatabilir.²⁴¹ Bu düşüncelerinden dolayı Sagan'ın kısmen de olsa dinlerin bazı uygulamalarını pragmatist olarak benimsediği sonucuna varılabilir.

Sagan, ABD'de yaşanan medyum aldatmacalarından yola çıkarak, inançların çok kolay yönlendirilebileceğini iddia etmektedir. Birçok insan kendilerini yalnız ve inanmaya aç hissettiklerinde medyumların basit numaralarına hemen kanmaktadırlar. Kuşkucu yaklaşımı terk edip kanıt aramaksızın umutlarından ve açıklıklarından faydalanmak isteyen medyumların ağına kolayca düşmektedirler. Uzun zaman boyunca aldatılmışsak eğer aldatmacaları açığa çıkaracak her türlü kanıt reddedebiliriz. Gerçeği aramaktan vazgeçeriz ve tuzağa düştüğümüzü kendimize dahi itiraf edemeyiz. Geleceği gördüğünü iddia eden falcılara, medyumlara ve benzeri işlerle uğraşanlara neden kolay inanıyoruz? Bu kişiler yüz ifademizi, duruşumuzu, bakışlarımızı, kıyafetlerimizi inceleyerek çaktırmadan bazı sorular sorup hakkımızda bilgi toplayarak bunları veri olarak kullanıyorlar. Hazır kılıf denen, herkesin içerisinden kendisine göre bir gerçek çıkarabileceği eğilimler ve tahminler listeleri

²³⁹ Aynı, s. 234-235.

²⁴⁰ Daha önce kötülük konusuna yaklaşmasıyla ilgili Sagan'ın tutumunu eleştirmiştik. B.k: s. 59-60.

²⁴¹ Aynı, s. 239-240.

bulunuyor. Birçok insan bunları dinleyince kendilerine göre bir gerçek seçip hemen tuzağa düşüyor. Tüm bu tehlikelerden korunmak için Sagan, kuşkucu yaklaşımın medyum ve falcı gibi insanları avlayan kimselerin yalanlarını ortaya çıkaracak bir gereç olduğunu savunmaktadır.²⁴² Sagan'ın yukarıdaki tespitleri ve kuşkucu yaklaşıma verdiği önem onun sadece Tanrı ve dinlerle ilgili iddiaları değil, kanıt aramaktan ve kuşkucu yaklaşımdan uzak olan her türlü durumu eleştirdiğini göstermektedir. Çünkü Sagan, yutturmaca ve aldatmacaların sözde öğütlerle sınırlı kalmadığını, her milletin siyasi, dini ve ekonomik bünyelerini tahrip edebilme gücüne sahip olduğunu söylemektedir.

Sagan, dinlerin iddia ettiği gibi ruhun varlığını ve sadece maddeden ibaret olup olmadığını da sorgulamaktadır. Ona göre yaşanan dünyada maddenin varlığı neredeyse kuşkusuzdur. Ruhun varlığı ise hayli kuşkuludur ve bu konudaki kanıtlar yeterli derece güvenilir ve tatmin edici değildir. Sagan, insan bilinci konusunda anlaşılmayan birçok şey olduğunu ve nörobiyolojinin de insan bilincinin aydınlatılmasında hala yeterli olmadığını söylemektedir. Ancak Sagan, önceden mucize gibi gözüken birçok şeyin zamanımızda fizik ve kimya ile açıklandığını ve insan bilincinin de karanlık yönlerinin bir gün aydınlatılacağını savunmaktadır. Ona göre günümüzün birçok gizemi gelecek kuşaklar tarafından açıklığa kavuşturulacaktır.²⁴³

Sagan, yaşamsal güç olan ruhun varlığı konusunda din adamları tarafından bilimin indirgemeci olmakla suçlandığını fakat bilimin indirgemeci olmasının kimya ve fizik yasalarından kaynaklandığını iddia etmektedir. Sagan, 18. yüzyılın ortalarına kadar yaşamın basit kimya ve fizik yasalarına indirgenebilir olmadığını düşünüldüğünü, bunun dışında yaşamsal bir güç olduğuna inanıldığını söylemektedir. Sagan'a göre dünya dinlerinin yaşamsal güç olan ruhun Tanrı tarafından üflendiğine dayalı inanç fizik ve kimya tarafından kanıtlanamamıştır. Sagan, moleküler biyoloji gibi modern bilimin bu gizem hakkında çok büyük açıklamalar getireceğine inanmaktadır. Sagan, evrende müthiş bir düzen olduğunu ve bu düzeni fizik ve kimya yasalarına indirgeyerek açıklayabileceğimizi iddia etmektedir. Sagan, asıl indirgemeciliğin her şeyi ruh gibi bir yaşamsal güce indirgemek olduğunu iddia etmektedir. Evrenin her bölgesinde aynı yasaların uygulandığını

²⁴² Aynı, s. 250.

²⁴³ Aynı, s. 272.

bilmekte olduğumuzu söyleyen Sagan, bu gerçeğin hayranlık ve saygı uyandırdığını da kabul etmektedir. Bu yüzden Sagan, indirgemeciliği bir eksiklik değil, bilimin en önemli zaferlerinden biri olarak kabul etmektedir. Ona göre bilimin bu konudaki bulguları, birçok din ile son derece uyumludur. Sagan, birkaç yasanın koca evrene hâkim olmasının evrenin yaratıcısından da beklenen bir gerçek olduğunu savunmaktadır. Sagan, bazı dindarların gizemcilik sevdası yüzünden indirgemeciliğe karşı çıkmasına anlam veremediğini itiraf etmektedir.²⁴⁴

Sagan, dinlerin öldükten sonra yeniden yaşam olacağı iddiasını da incelemektedir. Dünyada birçok adaletsizlik vardır ve insanlar bu adaletsizlikleri hazmedememektedir. İnananlar için öldükten sonra yaşamın olduğuna dayalı inanç akidesi tüm adaletsizliklerin bir gün karşılığını bulacağına dayalı bir avuntu olabilmektedir. Sagan'a göre bu yüzden ölümden sonra mutlu bir yaşam inancı dinler için kabul ettirilmesi kolay bir inanç akidesidir. Sagan, bu konuda yaygın olarak insanların kuşkucu olmadıklarından yakınmaktadır. Ona göre öldükten sonra yaşam inancı, kanıtları zayıf olsa bile insanlar tarafından kabul edilmeye devam edilecektir.²⁴⁵ Sagan, öldükten sonra yaşamın olacağı inancına insanların bağlı kalacağını vurgulasa da kendisi de buna inanmak istediğini vurgulamaktadır.²⁴⁶ Demek ki bu insanların fitratında mevcut bir arzu olabilir.

Sagan, sözcük anlamlarıyla ele alındığında kutsal kitaplarda tarif edilen dünya ile bilimin bulgularının örtüşmediğini ileri sürmektedir. Sagan'a göre sözcük anlamlarıyla ele alınırsa eğer İncil ve Kuran'da dünyanın düz olarak tanıtıldığını söylemektedir. Sagan, buna göre dünyanın yuvarlak olduğunu söylemenin insanları ateist yapacağını savunmaktadır. Sagan, Suudi Arabistan'ın en üst düzey dini yetkilisi Şeyh Abdülaziz İbn Baaz'ın fetvasında dünyanın düz olduğunu ilan ettiğini belirterek, dünyanın yuvarlak olduğunu açıkça ortaya koyan Claudius Ptolemaios'un kanıtlarının Müslüman bilim adamları tarafından Batı dünyasına aktarılmasının garip bir zıtlık olduğunu dile getirmektedir.²⁴⁷

²⁴⁴ *Aynı*, s. 273-279.

²⁴⁵ *Aynı*, s. 273.

²⁴⁶ *B.k.*: s. 74.

²⁴⁷ *Aynı*, s. 326.

Sagan, insanların Tanrı tarafından yaratıldığı fikrinin gerçeklik payı olabileceğini söylemekle birlikte²⁴⁸ bu fikrin bilimin kanıtlarına aykırı olduğunu düşünmektedir. Sagan'a göre insanlar birçok biyolojik kazanın ve rastlantının ürünüdür.²⁴⁹ Sagan, burada da tenakuza düşmektedir. Çünkü hem bilimsel kanıtlara göre insanın tesadüfün ürünü olduğunu söyleyip hem de Tanrının yaratması olabileceği düşüncesini aktarmak apaçık bir çelişkidir. Sagan, birçok insanın kör fiziksel ve kimyasal güçlerin etkisi ile çamurdan oluştukları fikrini kabul etmemelerinden, bilimin kanıtlarına ısrarla gözlerini kapamalarından yakınmaktadır. Sagan, insanın doğal süreçler yoluyla Tanrının müdahalesine gerek kalmadan evrimsel adımları izleyerek geldiği bulgusunun modern biyolojinin en büyük keşfi olduğunu savunmaktadır. Sagan, evrimimizin en açık kanıtının genlerimizde olduğunu, DNA'mızın bu gerçeği onaylamasına karşı dinbilimcilerin ve inananların hala şiddetli bir savaşım vermeye devam ettiğini ileri sürmektedir.²⁵⁰ Sagan, bilimin kanıtlarıyla insanın biyolojik kazanın, kimyasal güçlerin etkisi ile oluştuğunu vurgularken bu biyolojik ve kimyasal güçlerin kaynağını sorgulamaktan kaçınarak "rastlantı" diyerek, konuyu geçiştirmiş gibi gözükmektedir.

Sagan, evrimin bir teori değil olgu olduğunu savunmaktadır. O, Glifford konferanslarında bir konuşmasında "evrimin belirginliği öylesine güçlü ki bu konuda fazla konuşmak için vakit harcamayacağım. Fakat herkese hatırlatmada bulunmak istiyorum. Evrimin belirginliğini ortaya koyan başlıca unsur fosil buluntularıdır." demektedir.²⁵¹ Sagan, ayrıca maymunlarla ortak bir atadan geldiğimizi bilmenin dini yorumların karşısında daha farklı bir bakış açısı geliştirmeyi gerektirdiğini vurgulamaktadır.²⁵² Fakat şunu söylemek gerekir ki bilim adamı ve araştırmacı kişi tutarlı olur ve her yönüyle sorunu ele alır. Aslında Sagan, birçok yerde bir konuda araştırma yaparken kanıtların yeterliliğinden ve farklı alternatiflerin de düşünülmesinden bahsetmektedir. Ama evrim konusunda Sagan, tutarlı bir duruş sergilememektedir. Sagan, Darwin'in kendisinin ve en büyük takipçisi Harbert Spencer'in evrim teorisinden vazgeçtiğini ve özellikle Spencer'in yanıldığını ifade etmesini değerlendirmeye almamıştır. Sagan, evrimin en önemli kanıtının fosil kalıntıları olduğunu söylerken, bir takım sahteciliklerle, bazı bilim adamlarının evrim

²⁴⁸ Sagan, 2016c, *Ön. ver.*, s. 245.

²⁴⁹ Sagan, 2016b, *Ön. ver.*, s. 86.

²⁵⁰ Sagan, 2014, *Ön. ver.*, s. 326.

²⁵¹ Sagan, 2016d, *Ön. ver.*, s. 55.

²⁵² Sagan, 2014, *Ön. ver.*, s. 12-13.

teorisini kanıtlamaya çalıştıklarından bahsetmemektedir. Örneğin Endonezya'daki Cava Adasında, İngiltere'de Sussex ve Piltdown'da maymun ile insan arasındaki 'kayıp halka' olarak adlandırılan ara geçiş formları incelendiğinde bu kalıntılarda sahtecilikler yapıldığı ortaya çıkmaktadır.²⁵³ Aynı zamanda Jeremy Rifkin, "Darwin'in yaşadığı dönemin bir mahsulü olup, Victoria Devri'ne rengini veren kanaat ve düşünceleri yansıttığı bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır."²⁵⁴ Sözüne benzer eleştiriler günümüze kadar devam etmektedir. Yine, Fakat Sagan, kuşkuculuğu överken Darwinizm hakkında aynı kuşkuculuğu göstermemiş ve teoriyi olduğu gibi kabul etmiştir. Sagan, buradan da anlaşıldığına göre bilimsel bakış açısını temelleri sarsılmış ve günümüze kadar hala kanıtlanamamış bir teori üzerine kurmaktadır. Bu davranış şekli, Sagan'ın eserlerinde ısrarla şüpheciliği tavsiye etmesine ve kesin kanıt aramaya verdiği öneme aykırı bir davranış şeklidir.

Sagan, bilim sayesinde birçok boşluğun doldurulduğunu ve Tanrıya olan ihtiyacın azaldığını savunmaktadır. Ona göre günümüzde hala doldurulmakta olan en büyük boşluk yaşamın başlangıcına ilişkin boşluktur. Sagan, bu boşluğun hala tamamen doldurulmadığını da itiraf etmektedir.²⁵⁵ Sagan'a göre fosil kanıtları incelendiğinde canlıların ortaya çıkması 3,5 milyar öncesine dayanmaktadır. Sagan, hayatın başlangıcı için 500 milyon yıllık sürenin geçmiş olması gerektiğini ileri sürmektedir. Bu bilgilere rağmen Sagan, hayatın ilk ortaya çıkışı ile ilgili birçok şeyin bilinmediğini yinelemektedir.²⁵⁶

Sagan, "Hayatın bulunmadığı durumda karbon temeline dayalı organik moleküller nasıl oluştu? İlk canlı varlıklar nasıl gün yüzü gördü? Yaşam nasıl bir evrim gösterdi de, günümüzün insanları gibi yapıları, ayrıntılarla bezenmiş, karmaşık varlıklar ortaya çıktı?"²⁵⁷ Gibi sorular sormaktadır. Sagan, hayatın başlangıcı için karbon atomu gibi evrende çokça var olan bir atomun gerekli olduğunu,²⁵⁸ bunun gibi elementlerin bir araya gelerek hayatın başlangıcının rastgele olamayacağına yönelik eleştirilere, hayatın birden bire başlayan bir şey olmadığını belirterek, şöyle

²⁵³ Piltdown Adamı Bilimsel Dorancılık: <https://www.scientificamerican.com/article/solving-the-piltdown-man-scientific-fraud/> [28 Ağustos 2019]

²⁵⁴ Jeremy Rifkin, *Darwinin Çöküşü*, Çeviri: Ali Köse, (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2001), s. 15.

²⁵⁵ Sagan, 2016d, *Ön. ver.*, s. 55, s. 54.

²⁵⁶ *Aynı*, s. 70.

²⁵⁷ Sagan, 2017, *Ön. ver.*, s. 35.

²⁵⁸ *Aynı*, s. 153

cevap vermektedir: “Hayatın başlangıcının moleküler arası etkileşim yoluyla ansızın, spontane olarak, ilkel okyanusta belirmiş olmasından söz etmek, bir açık hava hurda deposu üzerinde esen kasırganın bir Boeing-747’yi, ansızın, spontane olarak, montajla bir araya getirdiği sözlerinden daha zayıf bir ihtimaldir. Elbette ki boeing-747 havacılık dünyasına şıp diye katılmadı; uzun bir evrim sürecinin irinler dizisinin sonucunda ortaya çıkmıştır ve bildiğiniz gibi bu evrim dizisi DC-3’lerin eski tarihine kadar iner, ta ki Wright kardeşlerin iki pervaneli uçağını karşınızda bulursunuz.”²⁵⁹ Sagan, böylece hayatın rastgele başlamasının uzun bir evrim tarihi düşünüldüğünde ihtimal dâhilinde olduğunu ve bunun için bir yaratıya ihtiyaç olduğu fikrinin alternatifini olmayan bir fikir olamayacağını öne sürmektedir.

Sagan, bazı dinleri daha sert bir şekilde eleştirerek bu dinlerin inanç ve ibadet sistemlerini bilimsel kanıtlara tamamen aykırı olduğunu savunmaktadır. Sagan, hastalıkların psikolojik kaynaklı olduğunu ve doğru düşünmeyi terk ederek inanç sahibi olmaktan kaynaklandığını iddia eden dinlerin bilimsel bulgulara tamamen aykırı olduğunu savunmaktadır. Sagan’ın bilimsel kanıtlara aykırı olduğu iddiasıyla daha birçok çağdaş dini eleştirmektedir.²⁶⁰

Sagan, kutsal kitapların değişmeden günümüze kadar geldiği iddiasına kuşkucu bir yaklaşımla şöyle cevap vermektedir: “Şimdi bir düşünün, bir din birkaç yıl önce değil de yüzlerce yıl ya da binlerce yıl önce kuruluyor, bu dinin akideleri dar bir grup eliyle intikal ediyor. Bu arada rahatsızlık verici olayları değiştirmek için mevcut fırsatları hele bir düşünün.” Sagan, kutsal kitapların değişmediği iddialarının değerlendirilmesi için akıllıca tek bir yaklaşım olduğunu ve bunun ancak kuşkucu bir inceleme olduğunu savunmaktadır.²⁶¹ Sagan, kutsal kitapların değişip değişmediği iddialarını Batı dünyasındaki çalışmalar üzerinden incelemektedir. Hâlbuki Kur’an’ın değişmeden günümüze kadar geldiği ile ilgili birçok kanıt bulunmaktadır. Sagan, buna değinmemekte ya da bu gerçeği bilmemektedir.

Sagan’a göre Tanrının ve dinlerin gerçekliği ile ilgili konularda güvenilir tek yol Doğal Teoloji’dir. Doğal Teoloji, akıl yürütme ve deneysel çıkarımlara dayanarak kanıtın sorgulanmasıdır. Sagan, başkalarının kanıt olarak din değiştiren karizmatik kişileri göstermesinin bir kanıt olmadığını söylemektedir. Sagan, “insanların ne

²⁵⁹ Sagan, 2016d, *Ön. ver.*, s. 73.

²⁶⁰ *Aynı*, s. 112.

²⁶¹ Sagan, 2014d, *Ön. ver.*, s. 114.

dediğine bakmamalıyız, kanıt nedir ona bakmalıyız.” Diyerek kanıt aramanın önemini ısrarla vurgulamaktadır.²⁶² Sagan, “bilimde bir tezin kabul edilmesi için, bu tezin açık bir kanıt zincirine sahip olması gerekir. Bu zincirde bir halka koştugu zaman fikir geçerliliğini yitirir.” diyerek elde edilen kanıtların bir biriyle tutarlı olması gerektiğine vurgu yapmaktadır.²⁶³ Doğal teolojide akıl yürütme yöntemine önem verilmektedir. Halbuki Sagan, doğal teolojiyi savunurken akıl yürütme ile ilgili teolojik kanıtları bilimsel kanıtlar olmaması dolayısı ile yeterli görmemektedir. Buradan da anlaşılmaktadır ki Sagan, bilime o kadar güvenmektedir ki bilimin dışında felsefi yorumlara başvurarak teolojik kanıtları incelerken bilimin sınırlarının dışına çıkmakta, deneyleyen ve gözlemlenen olguların dışına atıf yapmakta zorlanmaktadır.

Sagan, Tanrı'nın varlığına dair kozmolojik delil, tasarım delili, ontolojik delil, termodinamik, bilincin kaynağı gibi delilleri incelemektedir. Sagan, kozmolojik fikrin nedensellikle alakalı olduğunu söylemektedir. “Var olan her şeyin bir nedene ihtiyacı vardır ve geriye doğru gidildiğinde nedensiz bir ilk neden olmak zorundadır.” Sagan, bu iddianın birbirleriyle çelişen iki alternatif varsayımı olduğunu ileri sürmektedir. Bu alternatif varsayımlardan birisi evrenin hep var olduğu, ikincisi de Tanrı'nın hep var olduğu varsayımdır. Sagan, bu iki varsayımdan birinin diğerinden daha olası olduğunu bilinemeyeceğini iddia etmektedir. Sagan, evrenin sonradan Tanrı tarafından yaratıldığı iddiasını, “peki o zaman Tanrıyı kim yarattı?” sorusuyla eleştirmektedir. Sagan, evrenin Tanrı tarafından yaratıldığını söylerken Tanrının da nereden geldiğinin sorgulanması gerektiğini savunmaktadır. Sagan, büyük patlamadan önce ne olmuştur sorusunun iki yanıtta biri olabileceğini söylemektedir. Birinci yanıt, “onu Tanrı yarattı”, ikinci yanıt ise, “sonsuz sayıda genişleme ve büzüşmenin yaşandığı salınımlı bir evrende yaşadığımızdır.”²⁶⁴

Sagan'ın evrenin salınımlı olabileceğini düşünmektedir. Fakat 1998'de birbirinden bağımsız olarak incelemeler yapan iki astronom grubu, evrenin genişleme sürecinin hızlandığına dair önceden tahmin edilemeyen kanıtlar olduğunu bildirdiler. Bu bulgular, evrenin salınmadığına genişlemeye hep devam edeceğine

²⁶² Aynı, s. 120.

²⁶³ Sagan, 2016a, *Ön. ver.*, s. 167.

²⁶⁴ Sagan, 2016d, *Ön. ver.*, s. 123.

işaret etmektedir.²⁶⁵ Buradan anlaşılmaktadır ki, büyük patlamadan önce ne olduğuna dair Sagan'ın ileri sürdüğü iki yanıtın ikincisi olan “evrenin salındığı” görüşü geçerliliğini yitirmektedir. Geriye “büyük patlamayı Tanrı yarattı” cevabı kalmaktadır. Sagan, evrenin salınmadığının anlaşılmasından iki yıl önce ölmüştür. Buradan şu sonuca varılabilir ki; Sagan'ın Tanrının varlığına dair kanıtları incelerken bazı sonuçlara varmasını o zamanın bilimsel bulguları belirlemektedir. Çünkü Sagan, “büyük patlamadan önce ne vardı?” sorusuna verilecek yanıtın astronomi alanında yapılacak çalışmalara bağlı olduğunu ileri sürmektedir. Sagan'a göre yanıt vermeden önce delilleri ve astronomi alanındaki yeni verileri beklemek en uygun davranıştır. Sagan, ileride uzaya gönderilecek Hubble Uzay Teleskopu'nun “büyük patlamadan önce ne vardı?” sorusuna cevap sağlayabileceğini düşünmektedir.²⁶⁶ Sagan, biraz daha yaşasaydı ve Hubble Uzay Teleskopu'nun 1998'de evrenin sürekli genişleyeceğini ve salınmadığını kanıtladığını görseydi görüşleri değişir miydi bilemeyiz ancak bu gelişme çalışmamızın şeklini değiştirebilecek bir sonuç olabilirdi. Çünkü Sagan, evrenin nasıl oluştuğu ile ilgili kesin bir yargıya sahip değildir. Hatta o evrenin nasıl oluştuğunu bilmediğimizi itiraf etmektedir.²⁶⁷ Buna göre Sagan, evrenin nasıl oluştuğunu bilmediğimizi söylerken, ilk canlının ve sonraki canlıların oluşmasını temelleri çürük ve kanıtı olmayan evrim teorisine dayandırmaktadır.

Sagan, evrenin oluşması için bir Tanrıya ihtiyaç olduğu fikrini incelerken, evrenin sonsuz yaşlı olabileceğini ileri sürmektedir. Sagan'a göre sonsuz yaşlı bir evren ve sonsuz yaşlı bir Tanrı kavramı eşit derece derin gizeme sahip fikirlerdir. Sagan, böyle birbirine eşit derece yakın gizemlerin var olduğu durumlarda tevazu hissettiğini itiraf ederek bunun bilgece bir yaklaşım olduğunu söylemiştir.²⁶⁸ Sagan'a göre evrenin bir yaratıcısı olduğu tezi de çürütülmeye karşı yalıtımlıdır. Sagan'a göre bu sav inkâr etmesi de kanıtlanması da aynı derecede zor bir savdır. Sagan, İbni Meymun'un eserinde Tanrı'nın varlığının sadece bilim ve dinbilim alanında çalışmalar yapılmasıyla kanıtlanabilmesi düşüncesine vurgu yapmaktadır. Sagan, evrenin bir yaratıcısı olduğu savının, bilimin evrenin bir başlangıcı ve sonu olmadığını ortaya çıkarmasıyla çürütülebileceğini iddia etmektedir. Çünkü bir

²⁶⁵ Aynı, s. 124.

²⁶⁶ Aynı, s. 124.

²⁶⁷ Sagan, 2016a, *Ön. ver.*, s. 370.

²⁶⁸ Aynı, s. 369.

başlangıcı olmayan evrenin, yaratıcısının olduğu fikri anlamsız ve gerçek dışı olmaktadır.²⁶⁹ Sagan, yaşadığı dönemin bilimsel kanaatleriyle bu görüşe varmaktadır. Çünkü ilk olarak felsefi yöntemlerle evrenin başlangıcı olduğu kanıtlanmış, bilimsel keşiflerle de bu kanıtlar doğrulanmıştır. Caner Taslaman, bu doğrulamanın iki şekilde olduğunu söylemektedir; evrenin genişlemesinin keşfi ile evrenin termodinamik yapısı. Einstein'ın genel izafiyet teorisine göre evrenin genişliyor olabileceği düşünülmüş daha sonra Alexander Friedman ve Georges LeMaitre genişleyen evren fikrini matematiksel olarak formüle etmişlerdir. 1929'da Edwin Hubble, evrenin genişlediği fikrini gözlemsel olarak doğrulamıştır. Bunun yanında 1965'te kozmik fon radyasyonun keşfiyle desteklenen Standart Büyük Patlama modeli de evrenin bir başlangıcı olduğunun bilimsel kanıtı olmaktadır.²⁷⁰ Buna göre Sagan'ın "bir başlangıcı olmayan evrenin, yaratıcısının olduğu fikri anlamsız ve gerçek dışı olduğu" görüşü anlamını yitirmektedir.

Sagan, termodinamik yasasının Tanrıya inanmanın haklılığını göstermek için kullanıldığını öne sürmektedir. Sagan, termodinamik yasasına dayanarak evrende düzensizliğe doğru gidildiği, bozulmanın zaman geçtikçe arttığı, evrenin belli bir bölgesinde düzenlilik artamaz yönündeki görüşlere şöyle cevap vermektedir: "İyi ama, örneğin dünyamızda düzenlilik açıkça artmış bulunuyor. Canlı varlıklar çok daha girift bir düzen kazanmış olup 4 milyar yıl önce hayatı şekillendirmeye başlayan ham malzemeden çok daha düzen içinde bir bünye sahibidirler."²⁷¹ Sagan, bu eleştirisinde termodinamiğin ikinci yasası olan entropinin evrenin bir kısmında örneğin dünya üzerinde yaşanan düzenliliği ele aldığımızda geçerli olmadığını öne sürmektedir. Fakat, Sagan'ın bu eleştirisi kabul edilebilir bir eleştiri değildir. Çünkü, en temel yasalardan biri olan entropi yasası²⁷² toplam entropinin arttığını söylemektedir. Caner Taslaman'ın da vurguladığı gibi "evrenin bir bölümünde oluşan düzenin bedeli, mutlaka başka bir bölümünde daha büyük çapta bir düzensizliğe yol açmaktadır."²⁷³ Paul Devies'te toplama bakıldığında ortaya çıkan düzensizliğin, düzenden daha fazla olduğunu söylemektedir.²⁷⁴

²⁶⁹ Sagan, 2014, Ön. ver., s. 283.

²⁷⁰ Caner Taslaman, *Modern Bilim Felsefe ve Tanrı*, (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2016), s.161-163.

²⁷¹ Sagan, 2016d, Ön. ver., s. 125.

²⁷² Arthur Eddington, *The Nature of the Physical World*, (Macmillan, New York, 1929), s.74.

²⁷³ Taslaman, 2016a, Ön. ver., s. 14.

²⁷⁴ Paul Devies, *God and the New Physics*, (New York: Simon and Schuster) 1983), s.10.

Sagan, tasarım delilini de sorgulamaktadır. Sagan, evrendeki bütün molekülleri bir araya getirsek bile bir insan tasarlayamayacağımızı dile getirerek bunun yeteneklerimizin dışında olduğunu söylemektedir.²⁷⁵ Sagan, bu örnekte olduğu gibi evrendeki tasarımın kanıtların incelendiğinde zeki biri tarafından oluşturulduğu anlamına gelmediğini iddia etmektedir. Sagan, tasarım delilinin kanıtlardan yoksun olduğunu bir tasarımın varlığının Tanrının varlığı ile alakalı olmama ihtimalinin de bulunduğunu bu yüzden insanların bu delilden yola çıkarak yanılabilceğini ileri sürmektedir. Sagan'a göre Darwin'in görüşleri tasarım deliline darbe indirmiştir. Sagan'a göre Darwin'in keşfi evrendeki mevcut tasarımın Tanrı olmaksızın da mümkün olabileceğini gösteren bir ikazdır.²⁷⁶ Sagan, evrim teorisini öyle sahiplenmiştir ki, daha öncede söylediğimiz ve burada da gördüğümüz gibi teizmin akıl yürütme, felsefi ve mantıksal yöntemler sonucunda ulaştığı delilleri yeterli görmemektedir. Örneğin teizme göre evrende şahit olduğumuz bütün tasarım ve sanatlar irade sahibi, hayat sahibi, kudret sahibi, bilgi sahibi olmakla ortaya çıkmaktadır. Aynen öyle de teizmde, muazzam sanatların ve tasarımların bulunduğu insanın oluşabilmesi için de bu saydığımız ilkelerin bulunması gerektiği sonucuna varılmaktadır. Bu ilkelerden birinin dahi bulunmaması ile sanatlı ve hikmetli bir şeyin oluşamayacağına şahit olduğumuz dünyada insanın oluşmasını tesadüfe dayandırılan evrim teorisi ile açıklamak tatmin edici değildir. Sagan'ın inandığı bilim katıksız değildir. Bir takım ideolojilerle temelleri atılmış ve yöntemleri belirlenmiştir. Giriş bölümünde de değindiğimiz gibi bilimin belli yöntemleri vardır ve bunların kullanılmadığı durumlarda getirilen açıklamalar mantıksal ve akla uygun da olsa kabul edilmemektedir. Bu bilimin natüralist temelinden kaynaklanmaktadır. Bir şey, akla uygun ve mantıklı da olsa bilimin yöntemleri ile bilinemiyorsa o bilimsel kabul edilmemekte ve hakikat arayışının dışında bırakılmaktadır. Buna göre Sagan'ın adeta bir dogma olan bilimsellik anlayışı ile teizmin delillerini yetersiz bulması ve bunları kanıt olarak görmemesi çok normal bir sonuçtur.

Sagan, ontolojik delilin her ne kadar Bertrand Russell gibi bazı düşünürleri bir anlığına cezp etse de başarılı bir görüş olmadığını ileri sürmektedir. Sagan'a göre bu delilin öneriler mantık kuralları açısından tutarlı öneriler değildir. Sagan, ontolojik görüşün Tanrının kusursuz ve mükemmelliğini ileri sürdüğünü fakat Tanrının bu

²⁷⁵ Sagan, 2017, *Ön. ver.*, s. 155.

²⁷⁶ Sagan, 2016d, *Ön. ver.*, s. 126.

özelliklere sahip olduğunun bilinemeyeceğini belirtmektedir. Sagan, ontolojik delilin ileri sürdüğü gibi var oluşun mükemmelliğin temeli olduğu iddiasının anlamsız olduğunu ifade etmektedir.²⁷⁷

Sagan, bilinç delilinin Tanrının varlığına kanıt olarak gösterilmesini de incelemiştir. Ona göre, bilinç konusu gelecekte nöroloji bilimiyle daha fazla aydınlatılacaktır. Sagan, bilinç delilini şu örnekle sorgulamaktadır: “Mikroorganizmaların hayatta kalabilmeleri için ışığın nerede olduğunu bilmeleri iyidir, özellikle fotosentez yapanlar. Yiyeceğin nerede olduğu bilmek toprak kurdu açısından elbet iyidir. Işığı bilen fototropik ya da fototaktik yavrular genetik malzemelerinde ışığı nasıl bulabileceklerine dair şifreye sahip bulunmuş oluyorlar. Bu süreçte Tanrı araya girmiş gözüküyor... Canlılar âlemindeki bilinçlenme durumunun bana Tanrının varlığını kanıtlıyor gibi gelmediğini söylemeliyim.”²⁷⁸ Sagan, şu anki veriler ışığında canlıların sahip olduğu bilincin Tanrının varlığına bağlanmasının ikna edici bir görüş olmadığını söylemektedir. Fakat, canlıların genetiğinde o şifrelerin nereden geldiği hususunu Sagan, tesadüfe bağlayarak bu şifrelerin Tanrı tarafından yazıldığı ihtimalini dile getirmekten kaçınmaktadır. Canlıların davranışları çeşitli fiziksel, kimyasal ve biyolojik yasalara bağlıdır. Evren incelendiği zaman bu yasaların bir düzen içinde hareket ettiği ve belli kuralların dışına çıkmadığı görülmektedir. Dünyamızdan örnek verecek olursak, en basitinden bir kırmızı ışıkta durma, yeşil ışıkta geçme kanununa uyulması için, bunun bilinmesi, lazım. Tabi ki bilmek yetmez, mesela bazı insanlar bilmelerine rağmen bu kurallara uymazlar. Bu yüzden bu kurallara uymayı tercih edecek irade de lazım. Bütün bunların yanında hayat sahibi olunması lazım. Cansız birisinin bu kurallara uyması beklenemez. Evreni inceleme işinde selim bir akıl buradan yola çıkarak nasıl oluyor da yukarıda saydığımız dört özelliği bulunmayan atomların yasalara uyduğunu açıklamakta bir yasa koyucunun olması gerektiği sonucuna varacaktır. Fakat daha önce de belirttiğimiz gibi natüralizm bilimin içine kamufle olmuştur ve bu evreni inceleme işinde ne kadar bilgin olursa olsun herhangi bir bilim adının gözünün önüne bir perde çekebilir.

Sagan, kutsal kitaplardaki sayısal rastlantıların Tanrının varlığını kanıtladığı iddialarını ikna edici bulmamaktadır. Sagan, Norman Bloom’un kutsal kitaplardaki

²⁷⁷ *Aynı*, s. 128.

²⁷⁸ *Aynı*, s. 130.

sayısal verilerden yola çıkarak Tanrının varlığının kanıtlandığı iddiasını incelemektedir. İleri sürdüğü kanıtların hiçbir bilim adamı tarafından reddedilemeyeceğini ilan eden Bloom,un iddialarından birisi, 235 yeni ayın tam 19 yıla denk gelmesidir. Bloom, hiç şaşmayan dakik bir saatin bulunduğunu ve bunun plan ve kudret sahibi bir Tanrı olmaksızın açıklanamayacağını iddia etmektedir. Sagan, birden fazla yıl ve ay çeşidi olduğunu söyleyerek, Bloom'un Tanrının varlığını kanıtlamak için, yıl çeşitlerinden birini seçerek, 19 ile çarptığını ve çıkan sonucu ay çeşitlerinden birine böldüğünü söylemektedir. Sagan, Bloom'un 19 sayısını seçmesinin sebebini Kutsal kitaptaki günlerle ilgili bir ayete dayandırdığını belirterek, bu sayısal rastlantının rezonans eşleşmesi olduğunu ileri sürmektedir. Sagan'a göre böyle yöntemler Tanrının varlığını kanıtlamak için ikna edici deliller sunmamaktadır.²⁷⁹

Sagan, Tanrı'nın mevcudiyetine dair kozmolojik kanıt, tasarım kanıtı, bilinçlenme kanıtı ve deneyime dayalı kanıtların incelendiklerinde ortaya çıkan sonucun fazla etkileyici olmadığını, bu arayışların inananların gerçek olmasını istedikleri bir şey için rasyonel haklılık aramak olduğunu ileri sürerek²⁸⁰ tanrının mevcudiyeti konusundaki görüşlerin fazla ikna edici olmadığını belirtmektedir.²⁸¹

Sagan, Tanrının gizli olduğunu ve kesin delillerin bulunmadığını ileri sürmektedir. Sagan, Tanrının daha kesin bilgiler verebileceğini ileri sürerek Tanrının niçin kutsal kitaplarda daha ikna edici deliller, kesin bilgiler, bilimsel gerçekler vermediğini şöyle eleştirmektedir: “Tekvin kitabında, unutma güneş bir yıldızdır, Mars'ın volkanları vardır ve eskiden akarsuları vardı gibi ayetlerin bulunması durumunda her şeyin bizim için daha kolay olurdu.” Sagan, aynı zamanda Tanrının daha açık deliller yaratabileceğini; örneğin, Tanrının On Emri Ay'ın yüzeyine işleyebileceğini, dünya yörüngesine büyük bir haç yerleştirebileceğini, Tanrının bunları yapmaya muktedir olduğunu ve neden bu gibi şeyler yapmadığını sorgulamaktadır.²⁸² Sagan'ın mantığından yola çıkacak olursak insanların imtihan edilmelerinin de gerekmediği sonucuna varılabilmektedir. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi iman esaslarına dayanmaktadır ve evreni inceleme işinde akıl yürütmeye ve gözlemlemeye dayalı olarak Tanrı tarafından insanların “gayba” iman

²⁷⁹ Sagan, 2016a, *Ön. ver.*, s. 177-180.

²⁸⁰ Sagan, 2016d, *Ön. ver.*, s. 131.

²⁸¹ *Aynı*, s. 133.

²⁸² *Aynı*, s. 134-135.

etmeleri beklenir. Gözlemlenebilenden gözlemlenemeyenin bilgisine ulaşmaktır iman.

Sagan, Tanrının varlığına dair dinsel kanıtların kayda değer olduğunu düşünmemekle beraber bu kanıtları incelemekten uzak durmanın bilim ve din açısından da nezaketsizlik olacağını söylemektedir. Ona göre mevcut dinsel kanıtlardan başka kayda değer kanıtlar getirilememektedir. Sagan, dinbilimcilerin çoğunun ilahi varlıkların gerçekliğini inanç meselesi olarak gördüğünü bu yüzden kendilerini rasyonel girişimlere kapattıklarını ileri sürmektedir.²⁸³

Sagan, dinlerin sadece insan kalbi, zihni ve etik konularla ilgilenmediğini, birçoğunun astronomiyi kendi alanı saydığını dile getirerek, din ile bilimin çatışmasının sebebinin dinlerin astronomik beyanlarda bulunmalarına bağlamaktadır. Sagan, kanıtın inkârını mümkün kılmayan dinlerin bilim ile çatışamayacağını ileri sürmektedir. Buna göre dünyanın yaşı hakkında herhangi bir iddiada bulunmayan, evrim hakkında konuşmayan, dünyanın şekli hakkında herhangi bir beyanda bulunmayan dinler vardır ve bu dinlerin bilim ile çatıştığından bahsetmek çok zordur. Fakat İncil gibi dünyanın düz olduğunu iddia eden kutsal kitapların bilim ile çatışmaması imkânsızdır.²⁸⁴ Sagan, kutsal kitaplarda iddia edilen ve bilime aykırı gibi görünen bazı konuların gerçek olma ihtimalini de reddetmediğini dile getirmektedir. Ona göre İncil’de suyun şaraba dönüşmesi olayını kanıtlamak ta mümkün değildir inkâr etmek de. Fakat Sagan, böyle konular hakkında kanıt gösterilmediği sürece zaman harcamanın gereksiz olduğunu itiraf etmektedir.²⁸⁵

Sagan, metodolojik olarak din ile bilim arasındaki mevcut farkı anlamlı bulduğunu söylemektedir. Sagan’a göre evreni neyin başlattığı gibi sorular bilimin, özel olarak ta astronominin muhatap olduğu sorular değildir. Buna göre, bilim adamları evrenin ne yaptığı ile ilgilenir neden yaptığı ile değil. Neden sorusu bilimin sınırları dışındadır. Sagan, “evrenin genişlemesini ne başlattı?” gibi soruların bilimin sınırlarının dışına atılmasının sebebinin bu konuda deney yapmanın mümkün olmaması olduğunu öne sürmektedir.²⁸⁶

²⁸³ Sagan, 2016a, *Ön. ver.*, s. 173.

²⁸⁴ Sagan, 2016d, *Ön. ver.*, s.188.

²⁸⁵ *Aynı*, s. 213.

²⁸⁶ *Aynı*, s. 198.

Sagan, büyük kozmolojik soruların insanların mutlaka dinsel hassasiyetlerini etkileyebileceğini söyleyerek, bilimin bu sorular hakkında vereceği cevapların bürokratik ve bağınaz dinleri bozguna uğratabileceğini vurgulamaktadır. Sagan, kökenler ve sonları ilgilendiren sorularda dinsel ve bilimsel amaçların neredeyse aynı olduğunu düşünmektedir. Ona göre, bilimsel gelişmelere kendini uyarlayamayan dinler yok olup gidecektir. Çünkü Sagan, bir inanç sisteminin sorgulamalara yanıt bulamadığı ve eleştirilere cevap veremediği sürece hayatta kalmasının imkânsız olduğunu vurgulamaktadır.²⁸⁷

Sagan, dinlerin kuşkucu yaklaşıma izin vermesi gerektiğini savunmaktadır. Hatta Sagan, dinlerin kendi öğretilerine dahi kuşkucu yaklaşımlarının sağlıklı olduğunu düşünmektedir. Sagan, “Dinin huzur verdiği, destek sağladığı, duygusal ihtiyaçlarında sığınak görevi üstlendiği ve son derece yararlı sosyal açılımları olduğu kuşkusuzdur fakat bu asla dinin sınınamaya, eleştirel incelemeye ve kuşkuculuğa kapalı olması gerektiği anlamına gelmemektedir.”²⁸⁸ diyerek dinlerin iyi yönlerinin bulunmasının onların kuşkusuzca kabul edilmeleri gerektiği anlamına gelmediğini düşünmektedir. Şunu vurgulamak gerekir ki Sagan’ın arzu ettiği gibi dinler zaten kuşkucu yaklaşıma izin vermektedir.

Sagan, kitaplarında Kur’an’dan, İncil’den ve Tevrat’tan alıntılar yapmaktadır. Evrim teorisinden, evrenin var olmasından ve canlıların yaratılmasından bahsettiği Kozmos kitabının “Kozmik Arayışta Tek Ses” bölümüne Kur’an’dan bir ayeti paylaşarak başlamıştır. Paylaştığı ayet şudur: “Dünyaları yaratana kendimi teslim etmek zorundayım. Sizleri toz zerreciklerinden var eden odur.” Sagan bu ayetin Mümin süresinde geçtiğini paylaşmıştır. Bu ayet lâfzen Mümin süresinde geçmese de mana olarak sürenin tamamından çıkarılabilmektedir. Buna dayanarak Sagan’ın Kur’an’ı okumuş olma ihtimali düşünülebilmektedir.²⁸⁹ Fakat, Kur’an’da ayet olarak geçmeyen bir cümleyi ayet olarak aktarması da bilim adamı kişiliğine uygun olmadığını belirtmek gerekir. Sagan, Batı’da on emir düsturunun geçerli olduğunu ve öğrenmeyi teşvik edici bir emir bulunmadığını eleştirirken dinlerin son yüzyıllarda ortaya çıkan gelişmelere duyarsız olduklarını ileri sürmektedir.²⁹⁰ Fakat Sagan’ın bu iddiasında indirgemeci bir tutum görülmektedir. Bu iddia bütün dinler için geçerli

²⁸⁷ Sagan, 2016a, *Ön. ver.*, s. 370.

²⁸⁸ *Aynı*, s. 371.

²⁸⁹ Sagan, 2017, *Ön. ver.*, s. 34.

²⁹⁰ Sagan, 2016d, *Ön. ver.*, s. 180.

değildir. Örneğin, İslamiyet'in kutsal kitabı Kur'an'da öğrenmeye, gözlemlemeye ve akıl etmeye dayalı birçok ikaz vardır. İlk inen ayet "oku" emridir. Sagan'ın, her ne kadar Mümin süresinden alıntı yapsa da Kur'an'ı tam anlamıyla okumadığı düşünülebilmektedir. Çünkü Sagan, hiçbir yerde Kur'an'ın bu ikazlarından bahsetmemektedir.

Sagan, din ve bilimi uzlaştırma girişimlerinin uzun zamandır dinlerin gündeminde olduğunu iddia etmektedir. Fakat Sagan'a göre bu girişimler İncil ve Kuran'ı benzetme ve mecaza yer bırakmayacak bir şekilde harfi harfine yorumlayanlar için, köktendinciler için geçerli değildir. Bu kimseler din ve bilimi uzlaştırmaktan kaçınmakta olup çatışma ortamının doğmasına sebep olmaktadır. Sagan, bu uzlaştırma girişimlerinin özellikle Talmud'da ve Talmud sonrası Musevi yazısında, Ortaçağ İslam felsefesinde görüldüğünü fakat inancın her zaman akli dize getirdiğini söylemektedir.²⁹¹

Sagan'a göre birçok din, bilimin bulgularını başkaldırı değil, kendilerine fayda sağlayan, ilerlemeler olarak görmektedir. Bu yüzden Sagan, bilim ile din arasında çelişki olması gerektiğine sıcak bakmamaktadır. Sagan'a göre bilim ve din bir noktada benzer ve uyumlu rolleri paylaşmaktadırlar. Ona göre, din de bilim de tek başına yetinemezler ve birbirlerine ihtiyaç duymaktadırlar.²⁹²

²⁹¹ Sagan, 2014, *Ön. ver.*, s. 281.

²⁹² *Aynı*, s. 282.

SONUÇ

Bilimin yöntemi, deneylenebilen ve gözlemlenebilen olgularla ilgilenmektir. Günümüze kadar sürdürülen bilimsel anlayışın temellerinde pozitivizmin, natüralizmin ve materyalizmin etkilerini görmezden gelmek mümkün değildir. Bu temellere dayanarak evreni incelemeye kendini adayan bilimin, aynı konularda yüz yüze geldiklerinde din ile çatışmaması kaçınılmaz sayılmaktadır. Çalışmamız boyunca anlaşılacağı gibi çatışmanın birinci derecede sorumluları dini literalizm ile bilimsel materyalizmdir. Bilgiye ulaşma hususunda sonucun herhangi bir yöntemle indirgenmesi çatışmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Bu indirgemeci yaklaşım din-bilim ilişkisine sıcak bakılmasını engellemektedir.

Günümüzde bilimsellik anlayışı batının kuralları ile oluşturulmuş ideolojik girdilerle doludur. Bilimin bu ideolojilerden kurtularak, aklını özgür bırakmış bir bilim adamı olmadan din-bilim ilişkisine sıcak bakılmasını mümkün görmemekteyiz. Batının kurallarını oluştururken her türlü dini anlayıştan uzaklaştırıp kopardığı bilimsellik modern dönemde teknolojinin ilerlemesi sağlamıştır. Fakat, şurası açıktır ki mana bilimsel değildir ve kamufle olmuş çeşitli ideolojileri içerisinde taşıyan bilim evreni inceleme işinde manaya önem vermemektedir. Bilim evreni anlamak için kendi yöntemleri ile fizik, kimya ve biyoloji kanunlarını keşfetmektedir. Fakat bunların üzerinde bir mana arama işine karışmamaktadır. Aksi takdirde bilimsellikten çıkılmaktadır. Bilimin sarsılmaz dogma kurallarıyla ve içinde bulunan ideolojilerle zincirlenmiş bir aklın özgür akıl olmayacağını düşünmekteyiz. Bu çalışmamızda sonuç olarak şunu arzu ettiğimizi itiraf etmek durumundayız: “Bilimin nasıl sorusuna yanıt verdiği dinin ise niçin sorusuna yanıt verdiği” ayrımı tekrar gözden geçirilmelidir.

Sagan’da bu batının ürettiği ve dinden tamamen uzaklaştırılmış teolojik açıklamalara atıfta bili bulunmaktan kaçarak bilimselliğini kaybetmekten korkan bilimsel kültürün etkisinde kalmış bir bilgidir. O, dini konuları kendi felsefi yargılarını da işin içine katarak incelemeye ve bilimle karşılaştırmaya çalışmıştır. Araştırmamız sırasında Sagan hakkında dikkatimizi en çok çeken şey, onun dini konuları ele alırken kuşkucu yaklaşımı tercih etmiş olmasıdır. Fakat o, kuşkucu olmasının yanı sıra bu kuşkuculuğun yanında çelişkilere düşen biridir. Sagan

hakkında elde ettiğimiz bilgilerden en önemlisi onun deizme yakın bir agnostik olduğudur. Onun, din-bilim ilişkisi incelerken takındığı tutum bunu açıkça göstermektedir. O, teolojik kanıtları incelerken mantık ve akıl yürütmeden ziyade din ile bilimi karşı karşıya getirmeye çalışmaktadır. Bilimi aydınlığın kaynağı ve doğru bilginin en güvenilir yöntemi olarak gören Sagan, maalesef din ile bilim arasında amaç, konu ve yöntemleri açısından bir ayırım yapmamaktadır. Bu yüzden bilimsel yöntemle incelediği teolojik kanıtların yetersizliğini savunmaktadır. Sagan'ın din-bilim ilişkisine yaklaşımının aynı zamanda onun kuşkucu ve eleştirel tutumunun ürünü olduğu sonucuna varabiliriz. Din-bilim ilişkisini incelerken Sagan'ın bazen bilimsel materyalist gibi davrandığı görülmektedir. Araştırmamız sırasında Sagan'ın bazen bilimsel materyalist olduğunu düşündük fakat araştırmamızı bitirdiğimiz zaman ona bilimsel materyalist demenin çok zor olacağı kanıtına vardık. O bilime âşıktır ve bilimi bir din gibi görmektedir. Bilimin bilgiye ulaşmada en güvenilir yöntem olduğunu iddia eden Sagan, teolojik konularda felsefî yorumlar yaparak Tanrının varlığına dair kanıtları incelemektedir. Bunu yaparken Sagan doğal teolojiye de başvurmaktadır. Bu Sagan'ın katı akılcı olmadığını eleştirel akılcı olduğunu göstermektedir. Sagan'ın eleştirel akılcılığının onu Tanrının varlığı ve diğer dini konularda kararsız bıraktığı sonucuna varılabilir. Zira eleştirel akılcılığın eleştirisi de budur. Eleştirel akılcı Tanrı'nın varlığı ve dini inançların doğruluğu konusunda tam bir nihai sonuca ulaşmamaktadır. Sonuç olarak Sagan'ın agnostikliğinin sebebinin bilimsel anlayışı ve eleştirel akılcılığı olduğu düşünülebilir.

Sagan'ın dini konular hakkında yaptığı incelemeler ve eleştirel daha çok tahrif edilmiş dinleri temel aldığı göstermektedir. Birçok konuda İslamiyet'e değinmemiş ve sadece bir iki konuda İslam'ı eleştirilerinin içine dahil etmiştir. Araştırmamız sırasında görülmektedir ki bu eleştirilerin de hiç biri haklı eleştiriler değildir. Çok açık bir şekilde Sagan, İslam hakkında bir şey söylerken yanlış bilgiler vermektedir. Sagan'ın İslam'ı ya taraflı ya da eksik incelediği sonucuna varılabilmektedir.

Sagan, din-bilim arasında çatışma tezinin kutsal kitapları benzetme ve mecaza yer bırakmayacak bir şekilde harfi harfine yorumlayan literalistler ve köktendinciler için geçerli olduğunu ileri sürmektedir. Sagan'a göre bu kimseler din ve bilimi uzlaştırmaktan kaçınmakta olup çatışma ortamının doğmasına sebep olmaktadır. Ona göre din ile bilimin amaçları aynıdır ve uzlaşmaları mümkündür. Din ile bilimin

arasında çelişki olması gerektiğine sıcak bakmayan Sagan'a göre bilim ve din bir noktada benzer ve uyumlu rolleri paylaşmaktadırlar. Ona göre, din de bilim de tek başına yetinemezler ve birbirlerine ihtiyaç duymaktadırlar.

KAYNAKÇA

- Adivar , Abdülhak Adnan, *İlim ve Din*, İkinci Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969
- Akseki, Ahmet, *Dini Dersler*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1971.
- Albayrak, Mevlüt, *Descartes Felsefesi ve Etkileri*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1, 1994.
- Atalay, Serdar, *Jhon Charlton Polkinghorne'da Din-Bilim İlişkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara:2016.
- Aydın, Mehmet S, "Risale-i Nur'da Kötülük Problemi", *Köprü Dergisi*, sayı: 59-60, (1997).
- _____. *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2014.
- Barbour , Ian G., *Bilim ve Din*, Çeviren: Nebi Mehdiyev, Mübariz Camal, İkinci Basım, İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- Boutroux , Emile, *Çağdaş Felsefede İlim ve Din*, Çeviren: Hasan Katipoğlu, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, Ankara: Nobel Yayınevi, 2010.
- Darwin, Charles, *Life and Letters*, ed. Francis Darwin, Appelerton, Newyork, 1887.
- _____. *On The Origin Of Species*, John Murray, London:1959.
- _____. *İnsanın Türeyişi*, çev. Ömer Ünalın, Ankara; 1975.
- Devies, Paul, *God and the New Physics*, Simon and Schuster, New York, 1983.
- Eddington, Arthur, *The Nature of the Physical Wold*, Macmillan, New York, 1929.
- Einstein, Albert, *The Fundamentals of Theoretical Physics*,1940.

Gary B. Ferngren (Ed). *Batı Geleneğinde Bilim ve Din tarihi*, Birinci Baskı, İstanbul: Say Yayınları, 2016.

Heidegger , Martin, *Bilim Üzerine İki Ders*, Çeviren: Hakkı Ünler, İstanbul, 1995.

Kalın, Mehmet Fatih, *Rudolf Otto 'da Din, Kutsallık ve Mistik Tecrübe*, Doktora Tezi, Erzurum:2012.

Leibniz, Gottfried, *Theodicy*, Translate: E.m. Huggurd. U.S.A: Publish: Open Court, 1993.

Naguib Al-Attas, Muhammad, *İslam and Secularizm*, Kuala Lumpur: Müslim Youth Movement of Malaysia (ABIM), 1978.

Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslam 'da Bilim ve Medeniyet*, Çeviren: Nabi Avcı, Kasım Turhan, Ahmet Ünal, İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.

Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslam ve Modern Bilim*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1993.

Özalp, Hasan, *Din Bilim Çatışması Üzerine Kopernik Merkezli Bir Okuma*, Bilimname Dergisi, 2017/1.

Peterson, M., Hasker W., Reichenbach, B ve Basinger, D., *Akıl ve İnanç Din Felsefesine Giriş*, İstanbul: Küre Yayınları, 2017.

Raci Faruki, İsmail, *Bilginin İslamileştirilmesi*, çev: Fehmi Kuru, İstanbul: Risale Yayınları, 1987.

Rifkin, Jeremy, *Darwinin Çöküşü*, Çeviren: Ali Köse, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2001.

Russell ,Bertrant, *Din ile Bilim*, Çeviren: Akşit Göktürk, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.

Said Nursi, Bediüzzaman, *Risale-i Nur Külliyatı*, İstanbul: 1994.

Sagan, Carl, *Karanlık Bir Dünyada Bilimin Mum Işığı*, Çeviren: Miyase Göktepel, Ankara: Tubitak Yayınları, 2014.

- _____. *Broca'nın Beyni*, Çeviren: Volkan Yazman, İstanbul: Say Yayınları, 2016a.
- _____. *Kozmik Bağlantı*, Çeviren: Maktav Dinçer, Mihriban Doğan, İstanbul: Say Yayınları, 2016b.
- _____. *Cennetin Ejderleri*, Çeviren: Mihriban Doğan, İstanbul: Say Yayınları, 2016c.
- _____. *Tanrı'nın Kapısı Çalan Bilim*, Çeviren: Reşit Aşçıoğlu, İstanbul: Altın Kitapla Yayınevi, 2016d.
- _____. *Kozmos*, Çeviren: Reşit Aşçıoğlu, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2017.
- Sevinç, Kenan, *Kuantum Fiziği Bağlamında Din-Bilim İlişkisi*, Yüksek Lisans Tezi, 18 Mart Üniversitesi, 2011.
- Şentürk, Habil, *Din Psikolojisine Giriş*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Taslaman, Caner, *Modern Bilim Felsefe ve Tanrı*, İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2016b.
- _____. *Evrin Teorisi Felsefe ve Tanrı*, İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2016a.
- Taylan, Necip, *İlim ve Din*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979.
- Ural, Şafak, *Bilim Tarihi*, Dokuzuncu Baskı, İstanbul: Çantay Kitabevi, 2016.
- Yaran, Cafer Sadık, *Din ve Bilim*, Samsun: Sidre Yayınları, 1997.
- Yıldırım, Cemal, *Bilim Felsefesi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2012.
- Werkmeister, William, *Bir Değer Teorisinin Ana Çizgileri*, Çeviren: Turan Oflazoğlu, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1959.